InnovatieNetwerk

Groene Ruimte en Agrocluster

Jaarverslag 2002

Inleiding

Dr. J. Kremers, Dr. G. Vos 6

Interviews

Dr. Anja de Groene 8

J. Marja van Bijsterveldt-Vliegenthart 12

Pierre Wind 16

Dr. Bram Breure 20

Frans Hoogervorst 24

Ir. Chris Bruggink 28

Bijlagen

Samenstelling Bestuur en Bureau 32

Dynamische Duurzame Delta (3D) 33

Regionale Innovaties 37

Agri Food Valley 39

Transitie Duurzame Landbouw 40

Leven met Water 47

Lerende Netwerken 51

Communicatie en Beeldvorming 53

Financieel 54

Inleiding

Onder de kop 'Wij vinden ons jaarverslag ook moeilijk' publiceerde dagblad *Trouw* op 10-2-2003 een artikel over de wirwar van cijfers, grafieken en bijlagen in jaarverslagen. De krant schreef dat door die opgewonden aandacht voor de cijfers en details in het jaarverslag vaak weinig aandacht overbleef voor de echte activiteiten en plannen van bedrijven. ,,Waar zien ze nieuwe markten, welke nieuwe producten ontwikkelen ze?"

Wij hebben geprobeerd het jaarverslag dit jaar toegankelijk en aantrekkelijk te maken door, behalve broodnodige informatie, ook interviews te publiceren die een goede indruk geven van projecten waar InnovatieNetwerk Groene Ruimte en Agrocluster bij betrokken is. We kunnen ons werk namelijk alleen maar goed doen met betrokkenheid van een groot aantal partijen. We zijn niet voor niets een netwerkorganisatie. Vandaar dat we hier niet volledig verslag doen van onze activiteiten, maar enkele aansprekende voorbeelden tonen, waarbij we vooral onze partners in de maatschappelijke omgeving aan het woord laten.

Zo vindt u in dit jaarverslag een gesprek met Frans Hoogervorst, voorzitter van LTO glastuinbouw, over de 'Kas als Energiebron'. De gedachte dat een kas in de toekomst energie kan leveren in plaats van gebruiken, evolueerde in 2002 van een nog wild idee naar een zeer veelbelovend concept met serieuze toekomstperspectieven. Ideeën over 'Nieuwe Dorpen' begonnen enige contouren te krijgen en er is een veelheid aan initiatieven ontstaan die op enigerlei wijze voortborduren op het concept van agroproductieparken. U kunt lezen wat betrokkenen over deze onderwerpen denken.

InnovatieNetwerk heeft dit jaar ook weer een aantal projecten geïnitieerd. Soms waren wij zelf de initiatiefnemer, soms sloten we ons aan bij ontwikkelingen vanuit de samenleving. Wij vervulden hierbij een veelheid aan rollen. We hebben processen geprobeerd aan te jagen, we hebben vraagstellingen waarmee men aan het werk ging onder de loep genomen en waar nodig verdiept, we hebben het systeeminnovatieve karakter van verschillende projecten versterkt, we hebben initiatiefnemers gewezen op mogelijke oplossingen voor problemen, en soms ook hebben we een beperkt financieel zetje in de rug gegeven om een veelbelovend, baanbrekend initiatief een kans van slagen te bieden.

In 2002 is samen met vele anderen veel energie gestoken in het ontwikkelen van een aantal ICES/KIS-plannen. Op de terreinen van landbouw, voeding, ruimte, water en systeeminnovaties. Die inzet vonden we meer dan gerechtvaardigd, omdat we ervan overtuigd zijn dat een optimale inrichting en functioneren van de kennisinfrastructuur een belangrijke bijdrage kunnen, nee, moéten leveren aan het vormgeven en stimuleren van baanbrekende vernieuwingen in de samenleving. Vernieuwingen die veelal om een samenhangende inzet van de kennisinfrastructuur vragen. Deze infrastructuur is daar nog onvoldoende op ingericht. De ICES/KIS-programma's moeten hier een impuls aan geven.

Voor het thema Transitie Duurzame Landbouw is een maatschap opgericht met daarin de opinion leaders uit een breed maatschappelijk palet. Zij hebben de ambitie om gezamenlijk mede de drager te zijn van de fundamentele omslagen die de landbouw moet maken. De Jaarconferentie van InnovatieNetwerk stond ook in het teken van die transitie. In die conferentie stonden de vernieuwers zelf centraal. In 2002 heeft InnovatieNetwerk ook meer het debat gezocht. Dit heeft onder andere geleid tot een serie opinie-artikelen in landelijke dagbladen. Deze lijn gaan we doorzetten. Ook is geïnvesteerd in het leervermogen van de organisatie. Het initiëren van baanbrekende vernieuwingen is ook voor onszelf een voortdurend zoek- en leerpoces. We hebben een stevige basis gelegd voor het leren binnen de organisatie zelf en gaan in 2003 ook meer investeren in het leren met onze omgeving.

Kortom, 2002 was een boeiend jaar, waarin verder vorm en inhoud is gegeven aan het werk van InnovatieNetwerk Groene Ruimte en Agrocluster binnen de volgende taakstelling: het op gang brengen van grensverleggende vernieuwingen in de domeinen landbouw, agribusiness, voeding, natuur en groene ruimte, gericht op duurzame ontwikkeling. Door het ontwikkelen van nieuwe concepten, het bij elkaar brengen van nieuwe combinaties van partijen, het waar nodig doorbreken van bestaande structuren en verhoudingen, en het mobiliseren van partijen om te komen tot praktijkexperimenten. Een combinatie van denken en doen.

Onze partners aan het woord

In dit jaarverslag komen onze partners aan het woord. We hebben zes projecten geselecteerd, die in dit jaarverslag voor het voetlicht worden gebracht. Die projecten zijn verdeeld over de thema's van InnovatieNetwerk. Daarnaast verhalen innovatie-ontwikkelaars van InnovatieNetwerk over hun inspiratie en worstelingen in hun werk.

De beschreven projecten zijn dus slechts een selectie uit de activiteiten van InnovatieNetwerk. In de bijlage treft u een compleet overzicht van de projecten waaraan in 2002 is gewerkt.

We hopen dat dit jaarverslag u niet alleen een beeld geeft van wie we zijn en wat we doen, maar u ook inspireert om de samenwerking met ons te continueren of te zoeken.

Dr. J. Kremers,
Voorzitter

Dr. G. Vos,
Directeur

Ruimtelijke planning en inrichting vindt vooral plaats voor toekomstige generaties. Ervaren dames en heren, met niet zelden al grijze hoofden, houden zich daarmee bezig.
Maar wat vinden de jongeren ervan? Is het niet mogelijk jongeren actiever en directer te betrekken bij de plannenmakerij, ze te laten denken over concepten als 'Nieuwe Dorpen'? Dat zou een doorbraak betekenen. Met dat idee ging InnovatieNetwerk aan de slag en kwam zij in contact met de Hogeschool Zeeland. Een opmerkelijk project was daarvan het resultaat.

Dr. Anja de Groene Lector Hogeschool Zeeland

Jongeren maken hun eigen toekomst

> De jeugd heeft de toekomst. Maar bij de toekomstige inrichting van ons land wordt de mening van de jeugd zelden gehoord. Vreemd, zo vond men op de Hogeschool Zeeland, want jongeren zullen in dat toekomstige land moeten leven. Dus betrok men hen bij het debat over de inrichting van hun provincie. Zij vroegen de jongeren niet zomaar een mening, die dan later door ouderen glimlachend als onzinnig terzijde kon worden geschoven, nee, in Zeeland is de jeugd aan het ontwerpen geslagen. Als je Anja de Groene, lector duurzaamheid van de Hogeschool Zeeland, vraagt naar deze gesprekken met de jongeren, krijg je een enthousiast verhaal te horen. Maar zij onderbreekt zichzelf geregeld: ,,Ik ben tevreden, maar ik ben pas echt tevreden als de ontwerpen in de praktijk worden uitgevoerd."

> Terug naar het begin. Hoe heeft de Hogeschool Zeeland jongeren zover gekregen dat zij zich actief opstellen in het debat over de inrichting van de provincie Zeeland?

> ,,Dat was niet makkelijk", geeft De Groene toe. ,,Wij hadden hier indertijd het zogenaamde Zeeland-debat, waar iedereen zijn gedachtes kon spuien over de toekomstige inrichting van dit gebied. Om een voorbeeld te noemen: moeten er in Zeeland geheel 'Nieuwe Dorpen' worden gebouwd, in plaats van de huidige dorpen uit te breiden met nieuwbouw? Tijdens dat debat viel het ons op dat we zo weinig van de jongeren hoorden. Dat vonden we spijtig, want jongeren zijn nog niet belast met allerlei vastgeroeste denkbeelden, waardoor ze tot verrassende inzichten kunnen komen."

> ,,We voelden ons ook verantwoordelijk: wij leiden ze op, een groot deel van onze studenten zal Zeeland blijven bevolken, zal wellicht komen te wonen in zo'n 'Nieuw Dorp'. Dus vroegen we ons af hoe we hen konden motiveren. We hebben een expertmeeting georganiseerd, waar behalve de Hogeschool ook Zeeuwse gemeentes aan meededen, de provincie, jongerenorganisaties, maatschappelijke organisaties en InnovatieNetwerk, dat een project had gestart onder de naam 3D: 'Dynamische Duurzame Delta'. Toen hebben we besloten een nieuw plan te maken: Dynamische Duurzame Delta Zeeland, en dan met name gericht op jongeren."

> ,,Via InnovatieNetwerk is toen de Stichting Maatschappij en Organisatie (SMO) erbij betrokken geraakt, zij hebben meer gewerkt met groepen jongeren, en zijn er al vaker in geslaagd hen creatieve ideeën te ontlokken. Het leek ons zinnig met een groep jongeren drie dagen te gaan brainstormen in een zogenaamd jongerenatelier. Dat was op 13, 14 en 15 december van vorig jaar."

,,Wij hebben 43 jongeren tussen de 18 en 25 uitgenodigd, een divers samengestelde groep, bestaande uit werkende jongeren, mbo-studenten, hbo-studenten, en een aantal aan universiteiten studerende jongeren. We vroegen aan hen wensbeelden te formuleren: hoe moet Zeeland er in de toekomst uitzien? Daarna vroegen we aan hen die wensbeelden te herformuleren in projectvoorstellen. De wensbeelden en projectvoorstellen zijn op de laatste avond gepresenteerd op de 'Markt van de verbeelding', zoals we die bijeenkomst zo mooi genoemd hebben."
,,De bedoeling van die markt was vertegenwoordigers van de Zeeuwse samenleving te interesseren voor de ideeën van deze jongeren. We hoopten natuurlijk dat ze zo enthousiast zouden raken dat ze de ideeën zouden kopen, waardoor de projecten echt uitgevoerd zouden worden."

> Anders zouden de ideeën later toch weer weggelachen kunnen worden.

> ,,Precies. Het ging er juist om de woorden in daden om te zetten. In de hoop op flink wat daadkracht hebben we projectontwikkelaars uitgenodigd, banken, architectenbureaus, de Dienst Landelijk Gebied, onze eigen Hogeschool, maar ook Statenleden en kandidaat-Statenleden. Uiteindelijk liepen zo'n dertig instanties de acht kramen af die de jongeren hadden ingericht. De avond resulteerde in de keuze van het wensbeeld 'Traditioneel Zeetopia' en er zijn vijf projectideeën uitgekozen waarvan de aanwezigen meenden dat ze haalbaar moesten zijn.

In 'Traditioneel Zeetopia' bruist de provincie achter de gevel van de Zeeuwse waarden van de hypermoderne ontwikkelingen: kennisnetwerk, kenniseconomie, de Pit, een ondergronds recreatiepark, waar ook een cultuurmarkt is en een metro.

> En die projectideeën, hoe zien die eruit?
> ,,Om een indruk te geven: er is een project 'De Kameleon', dat hoogwaardige opleidingen, watergerelateerde bedrijven en zorg/woonvoorzieningen voor bepaalde doelgroepen wil combineren op één campus. Een ander project, 'Look, Look, Look Inside', wil de integratie van jongeren van uiteenlopende culturen bevorderen door werk aan monumenten van het Zeeuwse erfgoed, en een vernieuwend programma-aanbod te verwezenlijken."
,,Dan is er ook een project 'Duurzaam dineren'. De groep die dat project heeft ontwikkeld, wil de eetcultuur in Zeeland op een hoger niveau brengen. Om dat te bereiken, willen ze dat er een hogere hotelschool komt in Zeeland en dat de regionale producten sterk gestimuleerd worden. Dus hebben ze contact proberen te leggen met de middelbare hotelschool die al in Zeeland gevestigd is, met de horeca, maar ook met de toeristische sector, en een bank, die geld zou moeten steken in het project. Zo proberen ze verschillende partijen uit te nodigen met het project in zee te gaan."

Dr. Hans Hillebrand Innovatie-ontwikkelaar 'Dynamische Duurzame Delta (3D)'

De kunst is de grote vernieuwing erin te houden

Het thema Dynamische Duurzame Delta (3D) heeft een vrij abstracte hoofddoelstelling: economie zo ontwikkelen dat de kwaliteit van het landschap wordt vergroot. De wensen van de mensen staan daarbij centraal. Dat lukt natuurlijk alleen met concrete projecten. De goede te vinden en te ontwikkelen: dat is mijn uitdaging. Dat levert spannende en lastige vragen op.
Inhoudelijk gaat het erom economisch kansrijke ontwikkelingen op het spoor te komen die tegelijkertijd – direct, maar vaker indirect – aan landschappelijke kwaliteit kunnen bijdragen. En om die initiatieven in een kansrijke positie te manoeuvreren. Partijen die elkaar vaak niet kennen, met heel verschillende culturele achtergronden, moeten tot samen-ondernemen worden bewogen. Die aandacht voor het proces vind ik minstens even spannend. Wat inhoudelijk en op papier voor de hand liggend lijkt, blijkt in de praktijk vaak niet eenvoudig te realiseren. Daar blijkt hoe belangentegenstellingen doorwerken.

Zo is het heel logisch jongeren bij toekomstgerichte ontwikkelingen te betrekken. De toekomst is immers van hen! In de praktijk is het heel lastig om de jongeren erbij te krijgen en te houden. Vooral omdat het project (Jongeren in Zeeland) erop gericht is dat ook andere partijen mee gaan helpen om gekozen ideeën te realiseren. Mijn rol moet faciliterend blijven en ik moet ervoor waken niet in de rol van de initiatiefnemer terecht te komen.

Ik heb vroeger geleerd dat je in projecten geen te grote risico's moet nemen. Je wordt immers op het eindresultaat afgerekend. En juist in deze projecten is het kunst om de grote uitdaging, de vernieuwing, erin te houden. Ook dat is een spannende opgave; je moet willen accepteren dat het project niet oplevert wat je ervan had gedacht. Mijn grote vraag daarbij is nu, hoe je dat 'meehelpen' kunt organiseren zonder de indruk te wekken dat ik het hele initiatief wil overnemen.

> Wanneer wordt duidelijk of dit lukt?
> ,,Het ziet ernaar uit dat dit inmiddels gelukt is. De volgende stap was namelijk de werkconferentie die we op 14 februari jongstleden met de jongeren hebben gehouden. De jongeren hebben 's middags in vijf groepen met Statenleden de projecten nader uitgewerkt. 's Avonds waren er zo'n veertig mensen, de 'aanbesteders', die intensief over de projecten hebben gebrainstormd.
Voor vrijwel alle projecten is een datum voor de eerste 'bouwvergadering' gepland. We hebben ook besloten een boek en een film over dit project te maken. Die werden op 25 maart 2003 aan de Commissaris van de Koningin aangeboden."

> En die 'Nieuwe Dorpen'?
> ,,Daaraan had geen jongere behoefte; misschien was het idee wel te wild. Zij waren zelfs gericht op het behoud van de bestaande dorpen. Zozeer zelfs dat er een paar voorstellen gekomen zijn om ondergronds te gaan bouwen, en zo de silhouetten van de dorpen te behouden."

Hoe kunnen regionale ontwikkelingen bijdragen aan zowel de economie als aan landschappelijke kwaliteit?
Regionale ontwikkelingen hebben elk hun specifieke, eigen bestuurlijke en institutionele context. Deze zijn van nature conserverend, terwijl de politieke opgave juist is duurzame innovaties tot stand te brengen. Dat vergt lenigheid, in vele opzichten. Met dat uitgangspunt startte InnovatieNetwerk het project 'Midden-Delfland'.

J. Marja van Bijsterveldt-Vliegenthart Ex-burgemeester van de gemeente Schipluiden

Een Hollands landschap als stadstuin

> ,,Een mens heeft ruimte nodig om ruim te kunnen denken, te relativeren en op adem te komen," zegt de voormalige burgemeester van Schipluiden Marja van Bijsterveldt. ,,Dat is een van de belangrijkste gedachten achter ons initiatief om de regio Midden-Delfland proberen te behouden als Oudhollands agrarisch gebied. En natuurlijk de wetenschap dat elke vierkante meter weide die bebouwd wordt, nooit meer weide zal worden. Als het groene gebied weg is, blijft het weg."

Toen Van Bijsterveldt, tegenwoordig CDA-partijvoorzitter, een paar jaar burgemeester van Schipluiden was, stuitte zij op een aantal ontwikkelingen die Midden-Delfland ernstig zouden kunnen aantasten. Er zou verandering komen in de wettelijke bescherming van het gebied, waardoor ook allerlei stedelijke ontwikkelingen weer hun kans zouden wagen. Door de komst van de A4 werd men gedwongen zich af te vragen welke implicaties een snelweg voor het gebied zou hebben. En er startte een herindelingdiscussie, waarbij men voorstelde de 'grasgemeentes' Schipluiden en Maasland op te nemen in een grote fusiegemeente, die gedomineerd zou worden door de Westlandse glastuinbouw.

> ,,Wat mij destijds als eerste opviel, was de geringe bekendheid van de regiobestuurders van Haaglanden met het gebied. Men kende Midden-Delfland nauwelijks. Alleen de inwoners en bestuurders van Delft zijn altijd sterk doordrongen geweest van het belang van Midden-Delfland."

> ,,Wilden wij dit gebied behouden, zo begrepen we al snel, dan moesten we er allereerst voor zorgen dat Midden-Delfland bekend werd, en, belangrijker nog, gewaardeerd werd. Daarom hebben we een nota geschreven die 'Schipluiden op de kaart' heette. In die nota hebben we het gebied ook in kaart gebracht. Wat onmiddellijk opviel was dat Den Hoorn, een van de kernen van de gemeente Schipluiden, zeer dicht tegen het stedelijk gebied lag, en ook al een grote glastuinbouwlocatie kende. Ook was duidelijk dat de inmiddels half doorgetrokken A4 erlangs zou komen. Het leek ons daarom logisch die kern verder te ontwikkelen tot stedelijk gebied. Maar dan wel op een manier die paste in onze visie: Den Hoorn moest een landschapspoort gaan vormen tussen het stedelijke Delft en het landelijke Midden-Delfland; daarmee kreeg het een eigenstandige identiteit."

> ,,Om Schipluiden en Midden-Delfland beter op de kaart te krijgen, hebben we ook een congres georganiseerd voor alle regionale bestuurders. Daar was onder anderen de havenwethouder van Rotterdam bij, die toen al het belang onderkende van een grote open stadstuin, wat Midden-Delfland eigenlijk is. Hij onderkende niet alleen het landschappelijk belang, maar ook het economische belang: het is veel aantrekkelijker je in een stad of een wijk te vestigen als je een landelijk gebied in de

omgeving hebt. Elke stedeling heeft behoefte aan ruimte, rust. De muurtjes van buren geven je geen ruime visie. Je moet af en toe naar buiten om te wandelen, te ademen, te relativeren."

> ,,Tegelijkertijd hebben we de regiobestuurders meegenomen het gebied in. We zijn door Midden-Delfland gaan varen, gaan wandelen. Het was een eye-opener voor ze, ze wisten niet dat het gebied zo mooi was. Toen werd het voor ons ook duidelijk dat we de stedelingen moesten betrekken bij Midden-Delfland, om zo bekendheid te creëren, en een gevoel van medeverantwoordelijkheid op te wekken."

> ,,Dat is gelukt. De gemeente Delft heeft op een gegeven moment aangegeven bij de ontwikkeling van het gebied betrokken te willen raken, vooral omdat zij in de kern Den Hoorn mogelijkheden zagen de gemeentegrenzen op te rekken. ,,Prima", zeiden wij, ,,maar als jullie mee willen doen met de ontwikkeling van stedelijk gebied, de rode ontwikkeling, dan moeten jullie ook meedoen met de groene ontwikkeling, en betrokkenheid tonen voor het behoud van Midden-Delfland."

> ,,Delft ging akkoord. We hebben afspraken gemaakt en een visie geschreven onder de titel 'Stad en land in balans'. Daaruit kwam naar voren dat stad en land van elkaar afhankelijk zijn en elkaar moeten versterken in plaats van met de ruggen naar elkaar toe moeten staan. Dit betekende dat Delft grond kreeg om uit te breiden, maar zich tegelijkertijd opwierp als beschermer van Midden-Delfland. Zo is er het Midden-Delflandfonds gekomen, waar de gemeente Delft een kleine vijf miljoen euro in stortte en Schipluiden een half miljoen. Ook werd afgesproken dat er voor elke woning die in het gebied gebouwd zou worden, zo'n 1400 euro in dat fonds moest worden gestort, en voor elke vierkante meter bedrijfsterrein vijf euro. Bij de exploitatie van de polder zal in de toekomst dit fonds dus nog behoorlijk toenemen."

> ,,Tegelijkertijd speelde nog steeds de discussie over de gemeentelijke herindeling. Vanuit de provincie werd er grote druk op ons uitgeoefend een gemeente Westland te laten ontstaan, die voor negentig procent zou bestaan uit inwoners met een belang in de glastuinbouw. Hoe belangrijk de glastuinbouw in Nederland ook is en hoezeer ik het innovatief vermogen ervan ook waardeer, het is toch eerder een industriële sector dan een landschappelijke. En het was volgens ons niet ondenkbeeldig dat Midden-Delfland bij een gemeentelijke herindeling in de toekomst mogelijk zou worden opgeofferd aan de glastuinbouw, die vanuit zijn belang probeert uit te breiden om de sterke mondiale concurrentie het hoofd te kunnen bieden. Het was voor ons een grote steun dat de gemeente Delft ons standpunt deelde, en ook pleitte voor een sterke Midden-Delflandgemeente in plaats van één grote Westlandgemeente. Uiteindelijk hebben we het pleit gewonnen. En inmiddels zijn er met Den Haag vergelijkbare afspraken gemaakt als met Delft en zijn we ook in gesprek geraakt met andere omliggende gemeenten als Vlaardingen, Schiedam, Maassluis en Rotterdam om tot een structurele financieringsstroom te komen naar het gebied.”

Dr.ir. Mathieu Wagemans Innovatie-ontwikkelaar ‘Regionale Innovaties’

Voor innovaties heb je lef nodig en moet je ruimte scheppen

Ik kom veel mensen tegen met ideeën hoe het beter zou kunnen. Vaak heel creatief en betrokken. Maar ik zie toch nog betrekkelijk weinig dat de daad bij het woord gevoegd wordt. En dat heeft weinig te maken met hun betrokkenheid en enthousiasme, daaraan is geen gebrek. Iedereen lijkt ervan overtuigd te zijn dat er dingen moeten veranderen. Maar vernieuwende initiatieven lopen nog te vaak vast, onder andere op geldende regels.

Ik zie het als een uitdaging om problemen anders te benaderen. Neem bijvoorbeeld de relatie tussen stad en land. Wat goed is voor de stad, is slecht voor het platteland. En omgekeerd. Althans, zo wordt nog vaak gedacht. We denken in tegenstellingen. Een andere insteek is uit te gaan van de gezamenlijke belangen, want die zijn er ook, altijd. Zo heeft het platteland belang bij sterke steden en stedelijke functies. En, omgekeerd, heeft de stad belang bij een goed en verantwoord onderhouden platteland. Als je dat gezamenlijke belang als uitgangspunt neemt, komen ineens oplossingen binnen ons gezichtsveld waar we voorheen blind voor waren. En kan, wat ik belangrijk vind, vervlakking tussen stad en land worden voorkomen.

Wat mij opvalt is hoe veranderingen doorwerken op de wijze waarop we zijn georganiseerd. Bestaande organisaties zijn voortgekomen uit een bepaalde manier van kijken naar problemen die moesten worden opgelost. Wanneer je nu heel anders tegen problemen en oplossingen aankijkt, komt onvermijdelijk ook de vraag aan de orde of bestaande organisaties daarbij kunnen helpen. Dan blijkt er behoefte aan nieuwe organisaties waarin partijen die elkaar voorheen soms jarenlang bestreden, gezamenlijk nieuwe uitdagingen aangaan.

Uit mijn praktijk weet ik dat de overheid op het gebied van innovaties een belangrijke taak heeft. Bijvoorbeeld middels nieuwe beleidsinstrumenten. Maar ik zie ook dat we te maken hebben met een dichtgeregeld beleidsveld. We hebben tientallen jaren lang een groot geloof gehad dat we de wereld konden veranderen met regels. Als dat toen al lukte; nu niet meer.

Voor innovatie van het platteland heb je creativiteit nodig. En vooral veel lef en enthousiasme om buiten de gebaande paden te treden. Enthousiasme kun je nu eenmaal niet ‘regelen’. Daar moet je ruimte voor scheppen. Dat vraagt heel andere werkvormen dan formele procedures en verordeningen. Ateliers in plaats van beleidsarena’s. Ontwerpers in plaats van regelaars. Ideeën in plaats van medeparafen. Moed in plaats van de zekerheid van bestaand beleid. Creativiteit in plaats van reproductie van het bestaande. Plattelandsvernieuwing?

Ik zie het als een grote uitdaging, complex en soms vermoeiend. Maar altijd boeiend en verrassend.

> ,,Maar er is ook nog een heel andere kant van het verhaal. De boeren. Hen is de moed de afgelopen jaren flink in de schoenen gezakt. Zij werden alleen maar gezien als vervuilers van de natuur, als stoorzenders van het milieubeleid. Niemand roemde hen als bewakers van een Oudhollands cultuurlandschap. Van de zomer hebben we gezegd: nu moeten we echt iets voor hen gaan doen, we moeten de boeren laten zien dat we hun aanwezigheid in het gebied van wezenlijk belang achten. We hebben gezegd dat we het geld uit het Midden-Delflandfonds mede willen gebruiken om bepaalde kosten die de boeren maken bij het behoud van het gebied, te vergoeden. We denken dan aan kosten voor educatie, recreatie, voor het bieden van overpad aan wandelaars die de bedrijven willen oversteken. Delft en Schipluiden hebben daarover toen een korte notitie geschreven die de titel kreeg ‘Voor wie wacht komt alles steeds te laat’. De Westelijke Land en Tuinbouworganisatie (WLTO) en de Agrarische Natuurvereniging hebben als antwoord daarop een offerte geschreven voor het leveren van groene diensten. Die titel ‘Voor wie wacht komt alles steeds te laat’ is mijns inziens een zeer terechte. Voordat Brussel akkoord is met een betere ondersteuning van de boeren, is het gebied te gronde gericht, en zijn de boeren verdwenen. Terwijl zij echt van essentieel belang zijn voor dit landschap.”

> ,,We hebben in Nederland jarenlang gedacht dat het genoeg was op allerlei plekken nieuwe natuur te ontwikkelen. Maar wat blijkt? Uit enquêtes die wij gehouden hebben, kwam naar voren dat de bewoners van deze gebieden geen nieuwe watertjes willen, geen bosjes, maar dat zij het landelijk gebied in oorspronkelijke staat willen behouden. Dit oude cultuurlandschap vinden zij belangrijk. En wie is daar de beheerder van? Juist, de boer. En voor het behoud van dit landschap moeten we de boer belonen. Alleen zo kunnen we het Oudhollands landschap behouden als kostbare groene ruimte.”

Nederland heeft een naam hoog te houden als producent en exporteur van voedsel. Grote economische belangen zijn daarmee gemoeid. Maar met het nationale bewustzijn op het gebied van kwaliteit van voedsel is het slecht gesteld. Dat moet veel beter worden, willen we als voedselproducerend land ons toontje mee blijven spelen in een omgeving die kritisch en kundig is. Die opgave vraagt om ongewone acties, vindt InnovatieNetwerk.

Pierre Wind Tv-kok en organisator van smaakgerichte evenementen

Je koelkast, op hoeveel graden staat die?

,,Goeie ouwe Pierre?", vraagt de kelner van het Haags café waar we hebben afgesproken, ,,tuurlijk ken ik hem. Groot, kaal, in het zwart gekleed en op z'n zachts gezegd wat aan de drukke kant - ach, nee, ik stuur hem wel naar je toe." Een minuut of tien later dendert een man het café binnen, raakt onmiddellijk in een geanimeerd gesprek met het personeel, en roept even later: ,,Waar zit ie?"

Pierre Wind. Hij is televisiekok, programmamaker, en volkomen in de ban van voedsel. Hij zit nog niet of hij vraagt de kok van het etablissement om uitleg over het broodje van de dag. Dan steekt hij van wal. ,,Nederland heeft een beroerde eetcultuur, daar zijn we het allemaal over eens. Maar dat had Engeland tien jaar geleden ook. En nu? Het is niet overal goed maar Londen heeft op eetgebied een gedaanteverwisseling ondergaan. Dat gaan we in Nederland ook bereiken."

> Hoe? ,,Met het platform Food Delta. Dat platform is er nog niet maar moet opgericht worden. Gaat ook opgericht worden. InnovatieNetwerk is er al een tijd mee bezig. Zij zijn ooit begonnen met een bijeenkomst in de Rode Hoed in Amsterdam. Daar hadden zij iedereen uitgenodigd die iets met voedsel te maken had. Om te brainstormen over de vraag hoe we voedsel weer op de kaart kunnen zetten. Want het staat wel op de kaart van het restaurant, maar daar blijft het ook bij. De Nederlander weet niets van voedsel; als je hem vraagt wat een bos dille is, kijkt hij je aan of je Spaans spreekt. Peterselie, misschien kennen ze dat nog net."

> Wat is er erg aan die onwetendheid? ,,In Nederland zijn er meer dan twee miljoen voedselvergiftigingen per jaar. En die komen niet door die paar giftige paddestoelen die in het bos zijn gevonden. Bij die voedselvergiftigingen betreft het voornamelijk bedorven voedsel uit de eigen keuken. Als je alleen al kijkt wat we aan gezondheidskosten zouden kunnen besparen als we het aantal vergiftigingen omlaag zouden kunnen brengen. Buiten dat; je kunt ook goed ziek worden van voedsel. Heel veel mensen zijn allergisch voor bepaalde e-nummers, maar ze hebben geen idee voor welke. En de barbecue. We laten ons biefstukje heerlijk zwart branden. Vergeet niet dat die koolstof kankerverwekkend is." ,,Maar hoe kom je alle wetenswaardigheden over voedsel te weten? Op die eerste bijeenkomst in Amsterdam werd al snel duidelijk dat er grote behoefte is aan een objectief informatiecentrum. Voor de producent en voor de consument. Voor de leek en voor de kenner. Ik heb als voorbeeld wel eens een krop sla genoemd. De leek neemt genoegen met het buitenste blaadje, die wil bijvoorbeeld alleen weten van welke producten je ziek wordt. Maar de echt geïnteresseerde moet bij het binnenste van de krop kunnen komen, hij moet in dat informatiecentrum, of bij dat onafhankelijke communicatieplatform over voedsel en voeding, alles te weten kunnen komen."

> Waarom is dat platform er nog niet? ,,Omdat we niet wisten op welke informatie men zit te wachten. En, belangrijker nog, op welke manier we moeten communiceren. Jongeren. Bereik je die met een streepjescode op het product die ze met een pen moeten lezen om te achterhalen wat er in zit?"

>Dat weten jullie nu wel? ,,We weten het beter. Na die bijeenkomst in Amsterdam zijn we het land ingegaan. InnovatieNetwerk heeft een aantal bijeenkomsten georganiseerd met doelgroepen. Laat ik als voorbeeld nogmaals de jongeren nemen. We zijn hen gaan opzoeken op middelbare scholen, lbo, mavo, havo, vwo. Wat bleek? Uitzonderingen daar gelaten wisten ze nauwelijks iets van voedsel, ongeacht het niveau van het onderwijs." ,,Vraag ik: 'Weten jullie op hoeveel graden jullie koelkast thuis staat?' Ze hebben geen idee."

> Ik weet het ook niet. ,,Jij controleert nooit je koelkast?"

> Af en toe maak ik hem schoon. ,,Je controleert nooit of hij koud genoeg is?"

> Ik steek mijn hand erin en voel of die koud wordt. ,,Een koelkast moet tussen de twee en zeven graden zijn. Ook voor jou zou zo'n informatiebron handig zijn. Jij hoort dus bij die negentig procent die zijn eten gewoon in de koelkast gooit. Op die scholen was het net zo. Nee, erger nog, zij bleken zelfs nauwelijks naar de houdbaarheidsdatum te kijken. Ze weten ook niet wat er in het eten zit. Er waren enkele vegetariërs, zij kijken of de producten vlees bevatten. Of gelovigen, die bijvoorbeeld geen ham mogen eten, ook zij controleren het product. De anderen weten niet wat ze eten." ,,Het interesseert ze ook nauwelijks. Ik viel van mijn stoel toen ik hoorde dat bijna alle broodtrommels nog door moeders gevuld worden. Je praat over zeventien-, achttienjarigen, zij laten hun brood dus door moeder smeren. Ze gaven ook nog toe dat ze zelfs niet weten wat moeder erop smeert."

> En als het niet smaakt? ,,Dan gooien ze het weg. Kopen ze een snack."

> Als mama het broodtrommeltje vult, hoe kun je er dan voor zorgen dat de jongere geïnteresseerd raakt? ,,Kennis over voedsel is belangrijk, en we moeten ook allerlei manieren zien te vinden om de kennisoverdracht zo geslaagd mogelijk te laten verlopen. Maar nog belangrijker is dat de beleving van het bereiden van eten sterker wordt." ,,Op een van die scholen sprak ik een meisje uit een wat groter gezin. Zij vertelde dat elk gezinslid minstens een keer in de week moet koken. De broertjes ook, vader ook. Dat is belangrijk, want al doende ga je nadenken over voedsel. Wat maak ik klaar? Hoe maak ik dat klaar? Wat voor spullen heb ik ervoor nodig?" ,,Dit verhaal raakt aan mijn ideaal. Ik heb een droom. Ooit moeten er in Nederland smaaklessen gegeven worden op de lagere school. Niet omdat ik wil dat alle kinderen kok worden. Welnee, je geeft ook geen handenarbeid omdat je wilt dat je leerlingen kunstenaar worden. Je geeft handenarbeid om het gevoel met het materiaal te vergroten. Kinderen bewust te maken van wat je met materialen kunt doen. Zo dienen die smaaklessen ook gegeven te worden. Op de lagere school moeten kinderen voeling krijgen met eten. Ik ben ervan overtuigd dat kinderen die smaaklessen gehad hebben, hun brood niet meer door hun moeder laten smeren." ,,Het was voor mij dan ook een enorme steun dat InnovatieNetwerk zich achter mijn plannen voor de smaaklessen schaarde. Die lessen zijn we nu aan het ontwikkelen. Het lesmateriaal is al bijna klaar, en het is de bedoeling dat we eind van het jaar op zo'n honderd scholen in de regio Rotterdam proeflessen gaan geven."

> Terug naar het op te richten platform, want ik neem aan dat jullie niet alleen jongeren hebben gepolst over hun kennis. ,,We zijn vanzelfsprekend ook naar de moeders gegaan. Wat bleek? Ze weten veel, en ze zijn ontevreden over veel van de producten die ze gebruiken. Maar wat nog belangrijker was, zij halen hun informatie uit bladen als de *Margriet*, de *Libelle*, de *Allerhande*. Zo'n soort tijdschrift zou dus een belangrijke bron van kennisoverdracht kunnen zijn. Ook zo'n blad zou door Food Delta kunnen worden opgezet." ,,We hebben ook een groep buitenlanders bij elkaar gebracht. Italianen, Fransen, Spanjaarden, Marokkanen. Hun kennis over eten is onvergelijkelijk veel groter dan de onze. Hun hele cultuur is anders. En die botst ook behoorlijk met de onze. Wat doet een Italiaan als hij eten koopt? Hij voelt. Maar als je in een Nederlandse supermarkt aan het eten gaat voelen, kijken ze je vreemd aan. Als alles al niet in plastic verpakt zit. Maar die Italiaan heeft wél gelijk, want om te weten of je avocado rijp is, moet je voelen. Over twintig jaar, als mijn smaaklessen algemeen ingang hebben gevonden op de lagere school, zal iedereen zijn eten willen voelen. En dan al veel meer weten." ,,Ook bleek dat veel Surinamers en Antillianen beter te spreken zijn over hun toko's, die allerlei specialistische waren aan de man brengen, dan over de Nederlandse supermarkten. Opvallend was dat ook nogal wat moeders die toko's prezen. Maar zij beklaagden zich er begrijpelijkerwijs over dat die winkeltjes alleen in de grote steden zijn te vinden. Groot verschil is ook nog dat het personeel in die toko's meer over de producten weet, en je dus beter kan voorlichten. Ook dat is een kwestie van communicatie. Hoe zorg je ervoor dat je winkelpersoneel goed is opgeleid?"

> Dat lijkt me iets voor de industrie. ,,Vertegenwoordigers daarvan hebben we ook bij elkaar gebracht. Een prima bijeenkomst. Iedereen was er, de grootindustrieel en de kleine biologische producent. En het lukte ook redelijk goed te brainstormen zonder ogenblikkelijk het eigen belang in stelling te brengen. Toch werd al snel duidelijk dat zo'n op te richten platform de industrie wel voordeel moet bieden, anders haken ze af. En dat voordeel kan liggen in allerlei vormen van marktonderzoek. Ook zij zijn benieuwd hoe je die jongere kan bereiken. Welke klachten de moeders hebben. Op welk gebied zij een achterstand hebben op de toko." ,,Opvallend is verder nog dat zij zich beklaagden over het woud aan keurmerken die de producten sieren. Ze zien door de bomen het bos niet meer. Food Delta zou ook een alles overtreffend keurmerk in het leven kunnen roepen. Producten bijvoorbeeld een cijfer geven: een vijf is zeer biologisch verantwoord, een product met een twee bevat nogal wat toevoegingen. Tot slot was opvallend dat elke producent voor openheid was. Iedereen meende een goed product te maken. En zo niet, dan moest dat maar naar buiten komen. Ook de industrie is voor uitwisseling van informatie."

> Als iedereen het daar over eens is, dan zal zo'n platform er toch komen? ,,Dat zei ik je toch."

Dr. Henk Huizing Innovatie-ontwikkelaar 'Agri Food Valley'

Over de grenzen van het onmogelijke

Voedsel en voeding gaat ons allemaal aan, elke dag. Dat merk ik wanneer ik bijvoorbeeld praat met een directeur van een departement van een universiteit, of met een directeur van een grote vrouwenorganisatie. Wanneer je er eerst naar kijkt, denk je: waarom zou zo'n persoon zich nou druk maken over voedsel en voeding in relatie tot zijn studenten dan wel de vrouwen in de achterban? Maar al snel wordt duidelijk dat er echt iets aan de hand is.

Nederland was decennialang een toonaangevende natie op het gebied van landbouw én voedselproductie. Onze export bewijst dat. Maar onze deskundigheid heeft geen gelijke tred gehouden met sociaal-culturele ontwikkelingen en de gezondheidsproblematiek. Wij zijn blijven steken in beslommeringen die voornamelijk op scherpe prijzen en grote volumes zijn gebaseerd. Er moet een cultuuromslag worden gerealiseerd, willen we als landbouwland de boot niet missen, want landen met lage lonen en lage grondprijzen maken op technisch gebied enorme vorderingen.

De gesprekken met directeuren, maar ook gesprekken met leerlingen, studenten, moeders, enz. bevestigden mijn vermoeden dat jonge mensen nauwelijks of geen weet hebben van hoe hun dagelijks eten, wordt bereid. Meegekregen bruine boterhammen gaan in de vuilnisbak. Een snelle hap wordt geprefereerd. De notie dat de gemiddelde Nederlander eet om te leven en niet leeft om te eten wordt voortdurend bevestigd.

Kwaliteitsdenken, zeker in termen van lekker en verrassend, dit allemaal als onderdeel van een lifestyle waarin met elkaar genieten van eten centraal staat, is in Nederland niet meer aan de orde. En als wij dan zo denken over ons voedsel, hoe denken wij dan ons product straks nog te kunnen afzetten in landen in Europa waar veel meer aandacht bestaat voor kwaliteit van het voedsel en eten als belangrijke schakel in het sociale leven wordt beschouwd? Met zo'n cultuur lukt het niet Nederland weer de toonaangevende positie te bezorgen die het ooit had.

Dit toont een geheel ander aspect van systeeminnovaties. Het gaat om herstel van de fundamenten waarop nieuwe kennis en ervaring kunnen worden gebouwd. Zo'n veranderopdracht kun je niet als een simpel project benaderen. Immers, een project wordt meestal gekenmerkt door een concrete beschrijving van het eindresultaat, de deliverables. En dat gaat nu juist niet. De opgave is hier immers om de producenten en verwerkers bewust te maken dat wij ons moeten laten leiden door de vraagzijde van de consument in heel Europa. Daartoe behoort ook het opleiden van mensen die zich als tolk tussen de consument, burger, wetenschapper enz. kunnen bewegen en die weten hoe alle kanten het beste van relevante informatie kunnen worden voorzien. Voor zo'n opgave kun je geen rechtlijnig pad bewandelen en weet je nooit waar je de snelste en beste resultaten kunt boeken. Maar ook, als een draagvlak belangrijk is: hoe kan dan worden voorkomen dat het vernieuwende karakter van ideeën weer verdwijnt wanneer je de innovatiedruk weer wegneemt? Kunnen systeeminnovaties wel met projecten worden bereikt? Hoe kun je regisseren wat zich niet in de traditionele zin laat regisseren? Een antwoord te vinden op die vraag, dat vind ik het spannendste in mijn werk.

InnovatieNetwerk introduceerde in 2000 het concept van agroproductieparken.
Onder de titel ‘varkensflats ‘ maakte het veel reacties los. Voor- en tegenstanders kwamen met hun argumenten. Maar weinigen maakten de afweging waar het in het concept om draait: brede duurzaamheid realiseren en nieuwe manieren van voedselproductie accepteren. De vraag is nu: hoe zou zo’n park functioneren, waar is dat mogelijk? En hoe reageert de samenleving er nu op?

Dr. Bram Breure Gemeentelijk Havenbedrijf – Amsterdam

Boeren in de stad

Vanuit het Amsterdamse Havengebouw is het uitzicht fenomenaal. Het Centraal Station, de nieuwbouw op de KNSM-eilanden, het Rijksmuseum en het IJ, uitmondend in de haven van de hoofdstad. Het is een gure dag, bij vlagen hoor je de wind om het gebouw loeien. Maar die geluiden zijn passend; in een stad is de haven een van de weinige plekken waar de wind tekeergaat als op het platteland. Misschien dat die overeenkomst boeren in de toekomst kan overhalen het platteland vaarwel te zeggen en hun agrarisch bedrijf voort te zetten in een stedelijk gebied. Want daar gaat het gesprek met Bram Breure over: is het mogelijk op een verantwoorde manier veeteelt en tuinbouw te stimuleren in de haven van Amsterdam?

Bij Bram Breure, werkzaam bij het gemeentelijk Havenbedrijf, kwam deze vraag op toen hij in de krant een artikel las over agroproductieparken. Daarmee worden de ontwerpen aangeduid voor grootschalige industriële landbouw die op een slimme manier gebruikmaakt van de steeds schaarser wordende ruimte in Nederland. ,,Een paar jaar geleden is het idee geopperd”, zegt Breure. ,,Toen was men van plan in Rotterdam een megapark te bouwen van tuinbouw, veeteelt en visserij. De ‘varkensflats’ werden die ontwerpen genoemd. Dat woord had onmiskenbaar een negatieve lading; het idee was dan ook maatschappelijk gezien onhaalbaar. Allerlei milieuorganisaties wierpen zich op als verdedigers van de varkens, zodat van een echt experiment geen sprake is geweest.”
Toen Breure zich wat meer verdiepte in de voor- en nadelen van de agroproductieparken, ontdekte hij dat de maatschappelijke organisaties die destijds dwarslagen inmiddels tot het inzicht zijn gekomen dat grootschalige landbouw niet per definitie dieronvriendelijk hoeft te zijn. ,,Zij zien in dat je bij de bouw van zo’n park zodanige eisen kunt stellen aan dierenwelzijn dat je de toekomstige leefomstandigheden van de beesten sterk kunt verbeteren. Wij beseffen dat maatschappelijke acceptatie een vereiste is om een dergelijk plan te laten slagen. Mocht er in de haven van Amsterdam een agroproductiepark verrijzen, dan zullen wij tijdig met de betrokken organisaties om de tafel gaan zitten, om zo een les te kunnen trekken uit het verleden.”
Zover is het nog lang niet. Vragen over het aantal beesten, het aantal vissen en wat voor groente er gekweekt zal gaan worden, zijn voorbarig. Ook het agroproductiepark in het havengebied Westpoort van Amsterdam is nog in de ontwerpfase. Maar ook over zo’n ontwerp zijn talloze vragen te stellen.

> Waarom zou je zo’n park in een haven bouwen?

Breure: ,,De essentie van een agroproductiepark is dat je stromen aan elkaar kunt koppelen. Wat ik daarmee bedoel? Een veehouderij heeft veevoedsel nodig. Dat moet over de weg naar die bedrijven worden gebracht. Vee dat geslacht wordt, moet naar slachterijen vervoerd worden. Het heeft geen zin het hele productieproces uit te leggen, maar het is duidelijk dat er veel met voedsel, dieren, vlees gesleept wordt. Wij willen onder andere proberen die vervoersstromen te beperken.”

> ,,Bij ons in de haven zit bijvoorbeeld een bedrijf dat sojabonen importeert, die verwerkt worden tot veevoer.

Als je nu een veehouderij in de haven plaatst, hoef je minder met voedsel te slepen. Hetzelfde geldt voor fokkerijen, voor de slacht, voor de bedrijven die vlees verpakken. Uit milieuoogpunt valt er veel te winnen door alle bedrijven die met de productie van vlees te maken hebben, dicht bij elkaar te plaatsen. Dat noemen we het aan elkaar knopen van stromen.”

> ,,Nadat ik me verdiept had in de mogelijkheden van zo’n agroproductiepark heb ik een aantal mensen uit het havengebied gevraagd eens over het idee te komen praten. Men bleek enthousiast.

In die tijd werd ook bekend dat het Platform Agrologistiek op zoek was naar plekken waar dit idee op houdbaarheid kon worden getest, een plek voor een zogenaamd pilotproject. Het leek ons goed te proberen de status van pilotproject te bemachtigen, niet zozeer omdat het geld oplevert, maar vooral omdat er tal van belemmerende regels zijn die de bouw van zo’n park kunnen vertragen. Het voordeel van zo’n pilotproject zou kunnen zijn dat de overheid een stimulerende rol speelt. Neemt niet weg dat het uiteindelijke concept een gedegen businessplan moet hebben, waar ondernemers mee uit de voeten kunnen.”
Het is nog niet duidelijk welke ondernemers uiteindelijk in de haven aan de slag zullen gaan. Breure heeft inmiddels wel met een aantal bedrijven uit het havengebied om de tafel gezeten, en met de land- en tuinbouworganisatie LTO, met een glastuinder en met enkele bedrijven die verderop in de agroketen een rol spelen.

> En de boeren, is er al met hen gesproken?

Breure: ,,Nog niet, maar ik hoop via LTO met hen in gesprek te raken en hen te kunnen betrekken in het verdere ontwerpproces. Vergeet niet dat het voor boeren aantrekkelijk kan zijn hun bedrijf te verkopen. In Brabant probeert de provincie boerderijen op te kopen, om het vrijgekomen gebied in te richten als natuur. Als hij op leeftijd is, zal zo’n boer stoppen met zijn bedrijfsvoering. Maar is hij nog jong, dan bestaat de kans dat hij zegt: “Ik zie mijn toekomst als ondernemer in een agroproductiepark.” Wil niet zeggen dat de boer per se in de stad komt te

wonen. Hij kan een huis kopen op het platteland in Noord-Holland, en 's ochtends naar zijn bedrijf in de stad komen, zoals duizenden andere werknemers."

> ,,Hoevéél boeren er mee zullen komen, of er überhaupt boeren meekomen, hangt ook af van de vraag hoe je zo'n agroproductiepark organiseert. Wie neemt de verantwoordelijkheid om het park te bouwen? Maak je er één groot bedrijf van of wordt het een bedrijfsverzamelgebouw? Stel: je wilt een miljoen varkens houden. Dat kan in één bedrijf, maar het kan ook in tien bedrijven, die elk honderdduizend varkens houden. Dat aantal is niet absurd hoog, de schaalvergroting in de veehouderij is van dien aard dat een bedrijf met dertigduizend eenheden nu al geen uitzondering meer is. Tegen de tijd dat zo'n park echt gebouwd gaat worden, staat waarschijnlijk niemand meer te kijken van een bedrijf met honderdduizend varkens."

Ondanks al deze vragen en onzekerheden hebben wetenschappers van de Wageningse kennisinstituten Alterra en ATO toch al ontwerpen voor het toekomstige park gemaakt. Daarbij staan - nadrukkelijk als gedachte-experiment - drie mogelijke locaties centraal: één in de Coen- en Vlothaven in Amsterdam, één nabij de Afrika-haven en één in de Flevopolder, waarbij zoveel mogelijk aanleverbedrijven geconcentreerd zitten in de Amsterdamse haven.

Dr.ir. Jan de Wilt Innovatie-ontwikkelaar 'Transitie Duurzame Landbouw'

Geen halfslachtige oplossingen meer

Het onvoorstelbare voorstelbaar maken, het onmogelijke mogelijk maken en het ondoenlijke doen. Het zijn hoge ambities die InnovatieNetwerk koestert, met een hoog afbreukrisico. Geen organisatie voor mensen met faalangst. Toch kostte het niet veel moeite om in de top van het bedrijfsleven, overheden, kennisinstellingen en maatschappelijke organisaties, een groep van 'collaborative leaders' te vinden die flinke vernieuwingen wil realiseren. Integendeel, de maatschap Transitie Duurzame Landbouw bestaat inmiddels uit meer dan 20 leden vanuit landbouw, agribusiness, retail, natuur, milieu, energie, ruimtelijke ordening, toerisme en recreatie, financiële dienstverlening, verzekeringen, logistieke dienstverlening en kennisinstellingen. De animo om zich bij de maatschap aan te sluiten, vind ik verrassend groot. Het besef van de noodzaak om ingrijpende veranderingen, transities of systeeminnovaties te realiseren, is duidelijk aanwezig. Velen zien de beperkingen van de klassieke hiërarchische sturing van complexe maatschappelijke processen en van het 'polderen' tot er consensus is bereikt. Dan is de stimulans tot vernieuwing wel verdwenen. Bij de vorming van de maatschap gaan we ervan uit dat gezaghebbende personen nodig zijn om ruimte te creëren voor vernieuwende initiatieven. En dat deze personen waar nodig zelf daartoe het initiatief nemen. Of de gewenste veranderingen gerealiseerd kunnen worden via dit sturingsmodel, vind ik een spannende, nog open vraag. Maar het is zeker een interessant maatschappelijk experiment, dat ook buiten de landbouw met veel belangstelling wordt gevolgd. De Nederlandse landbouw bevindt zich in een paradoxale situatie. De bijdrage aan de economie van Nederland is onverminderd groot, evenals de waardering voor de landbouw bij grote groepen van de bevolking. Daar staat tegenover een opeenvolging van crises rondom dierziekten en voedselveiligheid; een voortdurende discussie over de wijze van omgang met dieren in de intensieve veehouderij; en een toenemende kritische aandacht voor de effecten van landbouw op natuur, landschap en ruimtelijke kwaliteit. Ook de internationalisering en liberalisering van markten zijn niet zonder gevolgen voor de Nederlandse landbouw. Het is logisch dat de urgentie van ingrijpende veranderingen toeneemt. De richting van de gewenste veranderingen is een bron van veel discussies. Moet de landbouw voortbouwen op het succesmodel van intensieve, high-tech-productie van voedsel, maar dan ruimtelijk geconcentreerd en binnen strikte maatschappelijke randvoorwaarden? Of is er alleen perspectief voor een extensieve landbouw, die naast de productie van voedsel nog tal van andere maatschappelijke diensten levert? Of moet de landbouw omschakelen van een maakindustrie naar een internationaal opererende kennis- en dienstensector, met veredeling, verwerking en informatiemanagement als kernkwaliteiten? Ik denk dat het antwoord voor de hand ligt: de ontwikkeling zal pluriform zijn, afhankelijk van de sector en de regio.

Mijn zorg is wel dat dit tot halfslachtige oplossingen leidt, tot laisser faire en tot het ontbreken van, ook politieke, keuzen. In elk van de drie ontwikkelingsrichtingen liggen prachtige mogelijkheden. Maar die kunnen alleen worden benut bij eenduidige keuzen en strategieën. Ik vind het een enorme uitdaging met InnovatieNetwerk, via verkenningen, ontwerpen en experimenten in de praktijk, een beweging op gang te brengen die deze kansen wil benutten. Urgente vraagstukken moeten daarbij leidend zijn. Bijvoorbeeld: hoe kan een 'omgekeerde ruilverkaveling' worden gerealiseerd, en is er voldoende politieke wil en investeringscapaciteit om deze sprong te maken? Hoe kunnen we komen tot een marktgerichte publiekprivate financiering van groene diensten, en in welke mate vormen Brusselse kaders hiervoor een belemmering? Hoe kan de internationale regierol vorm krijgen en in hoeverre is een sterke primaire productie daarbij een conditio sine qua non? Stuk voor stuk gaat het hier om vraagstukken die een nieuwe manier van kijken en doen vragen.

Niet alles wat InnovatieNetwerk in gang zet zal uiteindelijk tot concrete resultaten leiden. Zoals gezegd: het afbreukrisico is hoog. Dat vind ik prima, want uit projecten die niet doorgaan, valt ook veel te leren. En juist door te leren slaagt onze missie.

,,Bij deze ontwerpen gaan we inderdaad uit van varkens. Ook is er plaats ingeruimd voor een slachtbedrijf, een voederkeuken en een mestverwerkingsbedrijf. Er zijn kassen en er kunnen champignons en vissen worden gekweekt.

,,Door kassen bovenop het gebouw te plaatsen, profiteer je maximaal van het zonlicht dat erop valt. Maar je benut ook de warmte die opstijgt uit de onderliggende veehouderij. Het is technologisch mogelijk de kassen zo te bouwen dat ze geen energie meer verbruiken van buiten af."

> ,,Ook de keus voor vissen of algen ligt voor de hand. Het gebouw komt in een haven te staan, en in plaats van een havendeel te dempen, kun je het water gebruiken om iets te produceren. Zo wordt zo'n plek in economische zin meer waard. Bovendien kan het slachtafval van de varkens dienen als voedsel voor de vissen. Je probeert zoveel mogelijk te verwerken. Maar let wel, in de voedselketen staat veiligheid tegenwoordig op nummer één."

,,Het zou trouwens goed kunnen zijn dat die voedselveiligheid in zo'n agroproductiepark beter te garanderen is dan in de huidige situatie, waarbij er toch veel met beesten of vlees gesleept wordt. In ons concept fokken we de beesten intern; tot en met de slacht en het verpakken van het vlees wordt alles onder één dak gehouden. Dat vermindert de kans op infecties enorm." ,,Nu zijn er mensen die zeggen: als het misgaat, bijvoorbeeld bij een uitbraak van MKZ, dan gaat het in zo'n agroproductiepark ook goed mis. Toch denk ik dat die risico's te beheersen zijn. Door het bedrijf op te splitsen in verschillende compartimenten - denk nogmaals aan die honderdduizend eenheden per bedrijf - kun je de verschillende bedrijfsonderdelen goed van elkaar gescheiden houden. Zoals we bij de afgelopen MKZ-crisis gezien hebben, is in het landelijk gebied lastig zicht te houden op de mogelijk besmette bedrijven." ,,Het heeft echter nog weinig zin nu al op toekomstige calamiteiten vooruit te lopen. We zitten echt nog in de ontwerpfase. Onze eerste prioriteit is het maken van een deugdelijk bedrijfsplan. We hebben de Nederlandse Investeringsbank gevraagd een en ander door te rekenen, zodat we in de nabije toekomst gerichter kunnen praten met projectontwikkelaars die het park eventueel zullen bouwen. Dat zal zeker nog niet volgend jaar zijn. De verdere ontwikkeling vergt de nodige inspanning en tijd. Maar wellicht dat er rond 2010 in Amsterdam geboerd zal worden."

Een trenddoorbraak realiseren op het gebied van energieverbruik.
Met dat rudimentaire idee ging InnovatieNetwerk aan de slag. Niet meer de kas als energieverslinder, maar de kas als energiebron! Kassen die groente en bloemen produceren en tegelijkertijd energie leveren; zou dat realiseerbaar zijn? Met die onmogelijke opgave nam InnovatieNetwerk actie, op zoek naar nieuwe ontwikkelingen die de ambitie, de glastuinbouw weer een breed gerespecteerde maatschappelijke factor te laten worden, dichterbij zouden kunnen brengen.

Frans Hoogervorst Voorzitter LTO Glastuinbouw

Wij zien nu kansen om betaalbaar, gezond en maatschappelijk verantwoord te produceren

De kas als energiebron. Onder deze pakkende kreet proberen Stichting Innovatie Glastuinbouw Nederland (SIGN) en InnovatieNetwerk Groene Ruimte en Agrocluster de glastuinbouw een gedaanteverwisseling te laten ondergaan. In de toekomst zullen de energieverslindende kassen energieleveranciers worden. En van de glastuinbouw een duurzaam, vitaal en maatschappelijk gerespecteerde bedrijfstak maken. De verre toekomst waarschijnlijk?

Ook volgens Frans Hoogervorst, voorzitter van LTO glastuinbouw, is het mogelijk dat de glastuinbouw binnen een jaar of vijftien geen fossiele brandstof meer verbruikt. Hij sluit niet uit dat dan ook de eerste kassen als energiebron voor hun omgeving functioneren.
Hoogervorst: ,,Met het concept van de kas als energiebron willen we onze intentie uitspreken om via technische ontwikkelingen zoveel mogelijk energie te besparen. De kas als energiebron is een lange-termijnidee. Maar het is geen zoethoudertje. Als je bedenkt dat de zon 's zomers veel meer stroom en warmte, energie, levert dan de kas 's winters verbruikt, moet het mogelijk zijn dat overschot aan energie te benutten. Dat klopt ook. Je kunt in de zomer het overschot aan warmte in de grond stoppen, om er in de winter de kas mee te verwarmen. Natuurlijk, daar zal altijd warmte bij verloren gaan, maar het kan."

> ,,Nadeel is wel dat deze warmte maar beperkt te gebruiken is, want het is een laagwaardige warmte. Nee, niet vragen wat dat betekent, ik leg het uit. Neem water. Dat lijkt pas echt heet bij zo'n zestig graden; bij die temperatuur spreken we over hoogwaardige warmte. Water dat blijft steken bij zo'n 29 graden wordt tijdens het transporteren snel koud, dat kun je dus alleen maar dichtbij de bron gebruiken. Daarom spreken wij van laagwaardige warmte. Met de moderne technieken van nu is het dus de vraag of je deze warmte ook voor bijvoorbeeld woningen zou kunnen aanwenden. Daarom duurt het waarschijnlijk nog wel even voordat de kas daadwerkelijk een woonwijk kan verwarmen."

> ,,Dat doet aan het idee niets af: er komt meer warmte in de kas dan er verbruikt wordt. Stel je voor: in de zomer gebruik je de koelte van de grond om de kas te koelen, met de warmte die daarbij vrijkomt, verwarm je de grond zo'n vijf, zes graden. Dat kan niet zomaar: om de bodem een temperatuurbuffer te laten worden, moeten kassen heel anders ontworpen worden. Maar met de huidige technische stand van zaken is het mogelijk deze temperatuur vast te houden, en met een waterpomp zelfs nog wat op te krikken, zodat je 's winters flink kunt bezuinigen. Zodoende komt de fossiel neutrale glastuinbouw binnen handbereik."

> ,,We zijn al een eind. We hebben de belangrijkste scenario's doorberekend. Begin 2003 gaan we een transitiecollege in het leven roepen. Dat moet een stuurgroep op hoog niveau worden, die het idee van de kas als energiebron promoot bij de ministeries van VROM, Economische Zaken en Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit.'

> Is promoten nodig? Een gouden idee krijgt toch vanzelf vleugels? ,,Je hoeft er inderdaad niemand van te overtuigen dat je deze gedachte verder moet onderzoeken, vormgeven, uitbouwen. Maar met enthousiasme alleen kom je er niet. Financiën, regelgeving: voordat zo'n kas er daadwerkelijk is, moeten er heel wat hindernissen genomen worden."

> ,,We willen ook een werkgroep in het leven roepen die een demoproject ontwikkelt. Dat demonstratieproject moet uit drie onderdelen bestaan. Bij het eerste maken we gebruik van de moderne techniek van vandaag, waarbij we nog steeds tot op zekere hoogte zijn aangewezen op fossiele brandstof. Bij het tweede model introduceren we de technieken van morgen, die al enigermate getoetst zijn maar nog niet in de praktijk gebracht. Het derde onderdeel moet de klap op de vuurpijl worden: in dat model gaan we echt kweken zonder fossiele brandstof, en kijken wat er gebeurt."

> De tuinders staan in de rij om mee te mogen doen? ,,Zo kan ik het niet zeggen. Het is wel zo dat de tuinders in de rij staan om van dit idee kennis te nemen. Er zijn ook veel tuinders die zeggen: dat geloven we niet."

> Het is ook nogal een verandering. ,,Dit idee zou een revolutie in de glastuinbouw betekenen. Daarom staan er ook veel wetenschappers te dringen om mee te mogen doen. En ook veel ondernemers uit de toeleverende bedrijven, zoals de glasindustrie, coatingindustrie, kassenbouwers, Shell; van alle kanten komen suggesties over mogelijke technieken die het doel, de kas als energiebron, zouden kunnen helpen verwezenlijken."

> ,,Zo zet zo'n idee ook veel in gang: nieuwe technieken, kennisvergaring, kennisoverdracht, en denk je eens in wat het zou betekenen als zo'n kas daadwerkelijk van de grond komt. Dat betekent kennis die we ook weer kunnen exporteren. Wereldwijd zal dit project zeer interessant zijn. Denk aan de reductie van de CO_2-uitstoot die een dergelijke kas kan bewerkstelligen. Alleen al voor het nakomen van afspraken van het Kyotoverdrag is zo'n kas een uitkomst."

> ,,Daarom is ook de overheid zeer geïnteresseerd. De kas als energiebron is maatschappelijk gezien een belangwekkend concept. En de overheid is ook zo geïnteresseerd omdat het bedrijfsleven zich zo nadrukkelijk met dit project bemoeit. Hoe vaak gebeurt het niet dat subsidies worden ingediend die geen enkele respons vanuit het bedrijfsleven krijgen? Dit plan is een uitzondering."

> Hoe komt dat? ,,Duurzaam ondernemen is ook voor LTO belangrijk."

> U staat nu bekend als een energievreter. ,,Daarom juist. Wij zien nu kansen betaalbaar, gezond en verantwoord te produceren, waardoor we ook hopen als sector maatschappelijke waardering te krijgen, zodat we als vernieuwend bekend komen te staan, en niet langer als een verspiller van energie."

> Dat zou betekenen dat al die lampen in het kassengebied verdwijnen? ,,De lampen zullen nog wel branden, maar de kans is groot dat je ze niet meer zult zien. En ze worden niet meer brandend gehouden door fossiele brandstoffen maar door eigengemaakte groene stroom."

> Dat is een lovenswaardig uitgangspunt, maar ook bedrijfseconomisch moet zo'n kas aantrekkelijk zijn. Energie is een van de grote kostenposten voor een kweker. ,,Klopt. De glastuinbouw is van buitengewone betekenis voor de Nederlandse economie, en het zou dus zonder meer prettig zijn als onze concurrentiepositie verbetert. Dat zal ook gebeuren maar ik kan nog niet zeggen hoe sterk. Want hoe mooi het ontwerp ook lijkt, het zal behoorlijke investeringen vergen."

> ,,Om meer over die investeringen te kunnen zeggen, is het belangrijk dat we aan het werk gaan, dat we zo'n demoproject gaan starten. Naarmate wij dit project meer handen en voeten geven, kunnen wij er ook meer over vertellen. Nu is dit plan voor tuinders nogal een abstracte ver-van-mijn-bedshow. Maar zodra wij met de ministeries hebben gepraat, hopen we een plan van aanpak te kunnen ontwerpen, waarin de communicatie een belangrijk onderdeel zal zijn. Dat plan zal hopelijk in de loop van de zomer in 2003 klaar zijn."

We gaan echt kweken zonder fossiele brandstof,en kijken wat er gebeurt

> Dat is vrij snel. ,,We willen eraan doorwerken. Zo'n project moet ook niet verzanden, en we hopen te kunnen gaan bouwen in 2004 en 2005. Natuurlijke hopen we dan dat de ministeries toestemming verlenen, zodat we niet verstrikt raken in allerlei ambtelijke regelgeving, die de bouw van zo'n kas enorm kan vertragen. Want als zo'n project vijf jaar voorbereiding vergt, is er veel van het enthousiasme weggevloeid. En dat zou zonde zijn van alle energie."

Dr.ir. Henk van Oosten Innovatie-ontwikkelaar 'Glastuinbouw 2020'

Vernieuwende concepten en mobiliseren van actie

Toekomstverkenningen, visies en vergezichten over hoe het zou kunnen zijn, leiden niet vanzelf tot actie. Ik zie vaak dat er met een glimlach kennis van wordt genomen en dat vervolgens overgegaan wordt op de echte toekomst. In de tuinbouw is een bekend gezegde tijdens een lunch: de toekomst begint ná de lunch.
In het programma Glastuinbouw 2020 hebben we dat gezegde serieus genomen met het motto: wat moeten we nú doen om straks een vitale, duurzame en gerespecteerde sector te zijn?
We hebben allereerst de ondernemers bij elkaar gebracht en hen laten bepalen wat de speerpunten zijn. Maar dan: hoe kom je van een speerpunt naar iets dat mensen inspireert? Als innovatie-ontwikkelaar moet ik uitdagende doelstellingen vanuit een nieuw perspectief bekijken, en tegelijkertijd creatieve personen buiten de glastuinbouwwereld opsporen, zodat er een interactief proces kan ontstaan dat verrassende nieuwe concepten oplevert. Daar zijn geen grote groepen voor nodig. Per onderwerp enkele inspirerende mensen die ergens voor gáán, is voldoende. Die zoektocht en het vinden van verrassende mensen met inspiratie, vind ik essentieel.
De tweede moeilijke en tijdrovende klus die dan opgeknapt moet worden, is om vanuit deze concepten voorstellen voor actie te ontwikkelen die ook werkelijk worden uitgevoerd. Waarin is het concept echt anders en nieuw? Hoe breng je de inspiratie over? Welke partijen zijn belangrijk om het idee of concept verder te dragen? Hoe breed (eigen sector én anderen) pak je het aan? Wie pakt het als eerste op en gáát ervoor? Hoe creëren we een sfeer waarin het een gezamenlijk project of initiatief wordt? Waar liggen belemmeringen en gevoeligheden? Vervolgens moet een concreet, vernieuwend project worden gestart. Want het gaat dan niet langer om het goede idee, maar ook om het realiseren van een pilot. Dat vraagt om commitment en financieel draagvlak van meerdere partijen. Dat moeten de betrokken partijen grotendeels zelf willen en doen. Ik merk dat, naarmate een project concreter wordt, het risico toeneemt dat wat inspirerend en vernieuwend was, terugvalt tot een gewoon project. Mijn rol als innovatie-ontwikkelaar is dan veel meer ervoor te zorgen dat het niet terugvalt op een gewoon project, maar dat het zich blijft onderscheiden als een initiatief voor de toekomst, waardoor andere innovatoren geïnspireerd worden om het verder te ontwikkelen. En dan: als het project voldoende op stoom is gekomen, moet je het concept en de pilot loslaten! Dat is opnieuw niet gemakkelijk. Want het in beweging brengen van mensen, het smeden van nieuwe coalities, is de opwindende kant van mijn werk. Gelukkig telkens opnieuw.

Nederland wordt natter. Dat is onvermijdelijk.
Na eeuwen van waterkeren is er een omslag gaande waarbij water wordt toegelaten; een plaats krijgt in onze samenleving. Vooral door de landbouw, die behoefte heeft aan ruimte, wordt dit paradigma als een bedreiging gezien. InnovatieNetwerk wil kansen die dit nieuwe waterbeheer biedt voor landbouw, natuur en recreatie, zichtbaar maken. En daarvoor is samenwerking tussen een grote verscheidenheid aan organisaties en deskundigen een belangrijke voorwaarde.

Ir. Chris Bruggink Directeur Hydron Midden-Nederland

De luiken moeten open

De Watertafel. Het woord heeft een poëtische kracht. Het moet iets zijn als een grote, ovalen glasplaat waarover water stroomt. Mis. De Watertafel is een zeer pragmatisch initiatief van bedrijven en instellingen die op allerlei manieren te maken hebben met het water. Zíj zitten rond de tafel, zíj vormen de Watertafel. Maar wie zijn zij, en wat doen ze aan die tafel?

> ,,Op het eerste gezicht hebben de betrokkenen weinig met elkaar te maken," zegt ir. Chris Bruggink van het waterwinbedrijf Hydron. ,,Aan tafel zitten bijvoorbeeld Staatsbosbeheer, Natuurmonumenten, Rijkswaterstaat, LTO Nederland, Campina Melkunie, Nutreco, de ANWB, het Hoogheemraadschap, de provincie Utrecht, en het Wageningse kennisinstituut Alterra. Een bont gezelschap, waarvan je je soms afvraagt: wat kan dit opleveren? Maar dan stuit je toch telkens weer op verrassende inzichten."

> Waarom levert juist de Watertafel verrassende inzichten op?
> ,,Wij hebben allemaal het idee dat we vanuit ons eigen werkterrein de aangrenzende velden overzien. Keer op keer blijkt dit een misverstand. We slagen er te weinig in om werk te maken met werk."

> Dat begrijp ik niet.
> ,,Elk bedrijf is gericht op korte-termijneffecten, op winst, op het behalen van bepaalde doelstellingen. Maar zeker in de waterwereld kan het voorkomen dat onze investeringen een ander bedrijf ook voordeel opleveren. Als ik zeg 'werk met werk maken' bedoel ik dat we tot overeenkomsten zouden moeten komen met bedrijven die voordeel putten uit onze investeringen. Zou het niet mogelijk zijn dat die profijttrekkende bedrijven een deel van dat voordeel weer kunnen terugsluizen? Zo'n overeenkomst zou het voor ons aanlokkelijk maken sneller tot zo'n investering over te gaan, waardoor de ander sneller zijn profijt kan trekken. Het idee achter de Watertafel is dat we samen meer zijn dan de som der delen."

> Is deze gedachte met een voorbeeld te verduidelijken?
> ,,Ja. Natuurontwikkeling en de bescherming van ons goede grondwater gaan al hand in hand. Kijk naar de duinen, de Utrechtse Heuvelrug: beide beschermde gebieden zijn een bron van schoon

water. Dat is een simpel voorbeeld. Minder voor de hand liggend is dat extensieve recreatie ook prima gecombineerd kan worden met waterwinning. De ANWB, zijn dat niet de jongens van de reis- en kredietbrief voor als je naar het buitenland gaat? Ja, maar zij zijn ook degenen die geïnteresseerd zijn in fietspaden door de duinen, en dus geïnteresseerd zijn in een mooi gebied." ,,En wat te denken van de industrie? Vanuit mijn kantoor kijk ik uit op het industriegebied Lage Weide. Veel fabrieken hebben spoelwater nodig dat niet per se zo schoon hoeft te zijn als drinkwater. Maar drinkwater is goedkoop, en dus zullen veel bedrijven moeten samenwerken om het voor ons allemaal rendabel te maken een pijpleiding met gebruikswater aan te leggen."

> Klinkt idealistisch.
> ,,Dat is het boeiende van de Watertafel. Vroeger zou een dergelijk initiatief alleen gesteund worden door groene idealisten. Nu is het hoopgevende dat onze vrienden net zo goed bij het bedrijfsleven zitten. Unilever, Campina, Nutreco, zij hechten waarde aan schone grondstoffen, aan een schone omgeving. Alleen in een schone leefomgeving kunnen zij voedselveilig produceren. Bij het creëren van een schone omgeving zijn velen betrokken: de vervuilers, dat spreekt voor zich, maar ook de waterzuiveraars, de waterwinners, de natuurbeschermers, de waterschappen; iedereen is zich ervan bewust dat we voor het behoud van onze omgeving over de grenzen van ons eigen vak moeten kijken. Bij de Watertafel beoefenen we de kunst van de onverwachte blik."

> Toch zeg ik nog een keer: het klinkt idealistisch. Hoewel er grote industriëlen aan meedoen, zullen er toch in financiële zin resultaten geboekt moeten worden.

> ,,Absoluut. Maar hoe krijgen we schoon water? Hoe garanderen we dat we ook in de toekomst schoon water houden? Hoe maken we onze omgeving schoner? Op al deze vragen kun je alleen een bevredigend antwoord geven als je je eigen gewin uitstelt en eerst naar het totaal durft te kijken."

,,Een voorbeeld. Natuurontwikkeling, kun je combineren met waterwinning. Als wij investeren in natuurontwikkeling, kunnen we invloed uitoefenen op de toegankelijkheid van het gebied, en op de beplanting. Dat betekent dat er op korte termijn meer nieuwe natuur komt, maar het betekent ook dat we gebieden ontwikkelen waar we over tien jaar nog schoon grondwater kunnen winnen omdat we daar zorgvuldig zijn omgegaan met de omgeving. Hoe kunnen wij investeren in natuurontwikkeling? Wij kunnen zelf grond aankopen, maar we kunnen ook in overleg met Natuurmonumenten gebieden opkopen, waarbij wij garanderen water terug te pompen als het gebied door waterwinning te veel zou verdrogen." ,,Het is misschien niet gebruikelijk een voorbeeld te noemen dat mislukt is. Maar ik doe het toch, de Watertafel is namelijk gericht op innovatieve projecten, en daarvan strandt er per definitie een aantal. Wat niet wil zeggen dat de gedachte erachter verkeerd is geweest. Ik doel nu op het gebruik van minder gezuiverd huishoudwater in onder meer Veenendaal, Nijkerk, Veldhoven en Utrecht; water dat je gebruikt voor de wasmachine, de tuin of het toilet. Het was leuk om ter plekke schoon kwelwater, of anderszins schoon oppervlaktewater, te gebruiken, maar het blijkt tot nu toe toch te duur te zijn."

> ,,Helemaal jammer was daarom het mislukken van het project bij Leidsche Rijn. Daar lag een kans om gebruikswater te introduceren als huishoudwater. Door de voorzuivering van het Lekwater bij Nieuwegein had je water dat in een aantal landen ter wereld voor drinkwater zou zijn doorgegaan. Het was goedkoper dan het normale drinkwater, het was minder van kwaliteit, maar het leek uitstekend gebruikswater. En toch ging het mis, er werd een besmettelijk virus ontdekt dat maag- en darmkwalen kan veroorzaken. Dat kunnen we ons als distributeur natuurlijk niet veroorloven."

> ,,Zonde, eeuwig zonde. Maar je moet niet bij de pakken gaan neerzitten. We hebben de techniek voor dit gebruikswater ontwikkeld, die we in de toekomst voor andere doeleinden kunnen gebruiken. Bijvoorbeeld bij agrologistiek, een term waarmee men tegenwoordig ontwerpen voor grootschalige, industriële landbouw aanduidt, die op een slimme manier gebruikmaken van de steeds schaarser wordende ruimte in Nederland. Ook voor hen is het natuurlijk aantrekkelijk gebruikswater aan te leggen, dat goedkoper is dan drinkwater."

> ,,Het is niet zo dat al deze voorbeelden resultaten zijn van de Watertafel. Dat kan niet, de Watertafel is recent totstandgekomen. Maar waar wij vroeger door tijdrovend bilateraal overleg tot bepaalde initiatieven kwamen, hopen we in de toekomst sneller en onverwachtere resultaten te boeken. Of dit zal lukken is afhankelijk van de Watertafel. En van iedereen die met water in de weer is. De belangrijkste vraag zal daarbij zijn: zijn wij bereid de luiken open te zetten? Zo ja, dan zie ik voor de Watertafel een succesvolle toekomst in het verschiet liggen."

Ir. Nico Beun Innovatie-ontwikkelaar 'Water'

In het oog van de orkaan

Het creëren van verrassende ontmoetingen is een van de manieren om innovatieve ideeën van de grond te krijgen. Mijn dagelijkse werk om mensen uit heel verschillende werelden van denken bij elkaar te brengen, is spannend. Zo probeer ik technici, die gewoonlijk vooral op fysieke systemen gericht zijn, in contact te brengen met mensen die niet primair in techniek zijn geïnteresseerd maar georiënteerd zijn op bijvoorbeeld de maatschappelijke waardering van water. Als dat contact totstandkomt, ontstaan vaak wederzijds verrassende nieuwe inzichten en worden nieuwe kansen zichtbaar. Het is boeiend om als ontwikkelaar van systeeminnovaties midden in het oog van zo'n orkaan te zitten en de communicatie tussen de deelnemers in het proces op gang te houden.

Water uitsluitend zien als een vijand waartegen gestreden moet worden, en denken dat deze strijd voornamelijk met behulp van onze waterbouwkundige prestaties uit het verleden kan worden gewonnen, zou ons wel eens in een lastig parket kunnen brengen. Gelukkig beginnen steeds meer partijen daarvoor oog te krijgen. Willen we in Nederland bij het waterbeheer de vraagstukken oplossen die op middellange termijn op ons bord komen, dan zullen vele verschillende partijen hun tot nu toe veelal sectoraal gerichte kennis en ervaring, maar vooral ook hun verschillende manieren van kijken naar de opgave, moeten bundelen.

Het is telkens weer fascinerend te merken dat er nieuwe oplossingen boven komen drijven, wanneer je bijvoorbeeld de maatschappelijke waardering voor water nauwer in relatie brengt met de economische. Dat roept spanning op, want dan praat je niet alleen over waterkeringen, waterzuivering, waterlopen en gebrek aan water in droge perioden, maar tegelijkertijd over de rol die risicoperceptie speelt bij het maken van afwegingen en vooral, hoe water gewaardeerd wordt in onze cultuur. Dan komt de vraag aan de orde op welke wijze deze waardering te gelde gemaakt kan worden; welk deel kan in de markt worden ingepast en welk deel moet via overheden lopen? Ik merk hoe dan meteen allerlei vragen op institutioneel terrein bovenkomen. En hoe belangrijk het wordt gevonden om burgers te betrekken bij veranderingen in het waterbeheer en bij nieuwe verdelingen van verantwoordelijkheden tussen de private en publieke partijen. Dat blijken sleutelonderdelen van de innovatie-opgave waar we voor staan.

Het is goed dat steeds meer organisaties elkaar gaan opzoeken en over hun eigen grenzen heenkijken. De Watertafel is daar een mooi voorbeeld van. Vier organisaties (ANWB, Hydron, Hoogheemraadschap De Stichtse Rijnlanden, InnovatieNetwerk) troffen elkaar, ieder met haar eigen overwegingen en belangen. Maar ook met een gezamenlijk besef dat nieuwe wegen gevonden moeten worden om aan de verschillende, vaak tegenstrijdige belangen en claims op het terrein van de waterhuishouding en ruimtebeslag in de groene ruimte tegemoet te komen. En dat die nieuwe wegen alleen gezamenlijk kunnen worden gevonden.

Op de eerste Rondetafelbijeenkomst bleek gezamenlijk belang ook door de andere uitgenodigde partijen herkend te worden. Een volgende uitdaging is nu om het niet te laten bij samen denken, maar ook de stap te zetten naar samen doen. Dan gaan de verrassende ontmoetingen de basis vormen voor innovaties op het terrein van het waterbeheer. Ik weet dat dit nog veel zal vragen van alle partijen. Maar gelukkig is elkaars taal en denken begrijpen en werken aan innovatieve projecten niet alleen moeilijk maar ook een inspirerende bezigheid.

Bijlagen

Samenstelling Bestuur en Bureau

Bestuur

Dr. J. (Sjeng) Kremers, voorzitter
Dr. G. (Ger) Vos, secretaris
Mw.Drs. M.B.C. (Ria) Beckers-de Bruijn
Ir.ing. H. (Herman) de Boon
Prof. Dr.ir. A.A. (Aalt) Dijkhuizen
Mr. G.J. (Geert) Jansen
W. (Wibo) Koole
Drs. C.J. (Chris) Kalden
Mw. G.W. (Willemien) van Montfrans-Hartman
Ing. A.J. (André) Mulder
Dr. B. (Bart) Sangster
J.C.P. (Jan Cees) Vogelaar

In 2002 zijn Dr. C.P. (Cees) Veerman, Drs. P.L.B.A. (Pieter) van Geel en Drs. S.F.M. (Felix) Cohen teruggetreden uit het bestuur.

Staf

Dr. G. (Ger) Vos, directeur
Ir. N.J. (Nico) Beun
Ir. N.A. (Nanko) Dijkveld Stol
Dr.ing. G. (Gertjan) Fonk
Dr. J.H.A. (Hans) Hillebrand
Dr. H.J. (Henk) Huizing
Drs. C.W.M. (Claudi) Hulshof
Dr.ir. H.J. (Henk) van Oosten
M.E. (Maarten) Souwer (tot 1 juli 2003)
Dr.ir. M.C.H. (Mathieu) Wagemans
Dr.ir. J.G. (Jan) de Wilt

Secretariaat

Mw. D.P. (Erna) Pieters-van Wageningen
Mw. M. (Tineke) Jense-Schouten
Mw. C. (Corine) Warnink (tot 30 juni 2003)

Dynamische Duurzame Delta (3D)

Thema

3D richt zich op zeven onderwerpen:
1. Reconstructie van landschap en natuur. De ambitie is te komen tot maatschappelijk gewenste vormen van landschap en natuur die ook economisch en ecologisch duurzaam zijn;
2. Groen wonen en werken. De ambitie hier is om de maatschappelijke behoeften ten aanzien van groen leven op een duurzame wijze te accommoderen.
3. Groene wegen en corridorontwikkeling. De ambitie is om, gebruikmakend van de aanwezige en nog aan te leggen infrastructurele voorzieningen, een impuls te geven aan de kwaliteit(sbeleving) van het landschap.
4. Meer natuur met water. Hier gaat het om het zoeken naar slimme combinaties tussen waterberging en natuurontwikkeling die economisch renderen en op maatschappelijk draagvlak kunnen rekenen.
5. Nieuwe groene diensten. Het realiseren van organisatorische en financiële systemen om burgers duurzaam te betrekken bij beheer en ontwikkeling van natuur en landschap.
6. Vitale en duurzame 'groene' clusters: komen tot nieuwe ontwerpen voor clusters van intensieve activiteiten die bijdragen aan de ruimtelijke kwaliteit zowel op de plek waar geclusterd wordt als elders.
7. Sturing: het zodanig organiseren van processen dat inhoudelijke doelen (zoals geformuleerd in 1 t/m 6) gerealiseerd kunnen worden.

Aan de onderwerpen 5 (groene diensten) en 6 (duurzame clusters) is binnen 3D in 2002 niet gewerkt, omdat deze onderwerpen al uitvoerig aan bod kwamen binnen het thema Transitie Duurzame Landbouw. Onderwerp 3 (groene wegen en corridorontwikkeling) wordt in 2003 aangepakt.

Projecten

Ad. 1. Reconstructie landschap en natuur

Boeren in Nederland (voorfase)

In dit project, dat samen met Transitie Duurzame Landbouw is uitgevoerd, is gekeken of, uitgaande van concrete initiatieven van boeren, een dialoog op gang gebracht kan worden tussen aan de ene kant boeren en aan de andere burgers en overheden. Uiteindelijk heeft dat erin geresulteerd dat boeren en LNV'ers nu concreet samen aan een aantal zaken werken, zoals de Brusselse regelgeving en het Investeringsbudget Landelijk Gebied (ILG).
Betrokkenen: boeren, LNV'ers, Socires.

Jongeren en de groene ruimte

Studenten van diverse hogescholen en universiteiten hebben via een atelier gewerkt aan het zicht- en tastbaar maken van hun wensbeelden ten aanzien van natuur en landschap. Om deze wensbeelden te helpen realiseren, zijn ze met behulp van experts vertaald in concrete acties. Naast het inhoudelijke doel ging het in dit project ook om het verbinden van de twee werelden waarin H. Hetsen tot zijn pensionering actief was: onderwijs en innovatie.
Betrokkenen: studenten, Powerboat, Creon Advies, groene ruimte experts (oud-collega's van H. Hetsen).

Nederweert

Onder de titel 'Beleid en realisatie op maat – van idee naar innovatie' zijn de resultaten gepubliceerd van een onderzoek dat is uitgevoerd door STOAS Onderzoek in samenwerking met Alterra. Het bevat aanbevelingen om op maat invulling te geven aan een onzekere toekomst, opgeschreven uit gesprekken aan de keukentafel

over feit en fictie van een reconstructie in Nederweert. De inzichten worden via workshops besproken met verschillende groepen: beleidsmakers op nationaal niveau, intermediairs en bestuurders op regionaal niveau en de innoverende ondernemers.

Ad. 2. Groen wonen en werken

‘Nieuwe dorpen’
Binnen dit traject, dat bestaat uit een bundel van projecten, is het doel te komen tot vrije ontwerpen die problemen waar het platteland mee worstelt in samenhang oplossen. Daarbij kan gedacht worden aan zaken als het wegvallen van voorzieningen, eroderende sociale cohesie, landschappelijke verloedering. In 2002 zijn drie projecten uitgevoerd.
Het eerste project betreft een uitharding van de probleemstelling en een keur aan eerste ontwerpen (architectonisch, organisatorisch, financieel). Betrokkenen hier waren STORRM c.s., DLA+ Landschapsarchitecten en een groot aantal personen in Nederland die zich op een of andere manier met ‘Nieuwe Dorpen’ bezighouden.
Het tweede project betreft een essay over de sociale dimensie van dorpen, bedoeld als inspiratie voor de discussie over dit onderwerp. Dit essay is geschreven door Bert Kistjes en Carin Giessen.
In het derde project is in beeld gebracht welke waarden bij burgers (stedelingen en niet-stedelingen) in het geding zijn als het gaat over wonen, werken en recreëren. Bij dit project waren betrokken Rathenau Instituut en Motivaction.

3DZ: Jongeren en Nieuwe ontwerpen voor Zeeland
Ruim 40 jongeren uit allerlei geledingen hebben ontwerpen gemaakt voor de toekomst van Zeeland, inclusief projecten om de ontwerpen te realiseren. Deze projecten zijn op een Markt van Verbeelding virtueel te koop aangeboden aan Zeeuwse Statenleden. Jongeren en Statenleden hebben samen de topvijf van gekochte projecten uitgewerkt en begin 2003 een aanbesteding georganiseerd voor het helpen realiseren ervan.
Betrokkenen zijn onder andere: Hogeschool Zeeland, Stichting Maatschappij en Onderneming, Creon Advies, Statenleden, RDH Architecten, Scoop.

Economisch fundament Veenkoloniën
Quick scan (kleine literatuurstudie) die inzicht moet geven in de vraag of er voor de Veenkoloniën een gezond economisch fundament ontwikkeld kan worden en aan welke voorwaarden dan moet worden voldaan.
Betrokkenen: Alterra, Stuurgroep Veenkoloniën.

Ad. 4. Meer natuur met water

Freude am Fluss
Voorbereiding voor een Interregproject gericht op het maken van ontwerpen voor waterberging die door hun kwaliteit en aantrekkelijkheid burgers verleiden om mee te werken. Dit in tegenstelling tot de huidige situatie, waarin iedereen waterberging weliswaar belangrijk vindt, maar het NIMBY (not in my backyard)-gedrag hoogtij viert. Doel van het project is ook op de hoogte te blijven van de kennis die in dit internationale project wordt ontwikkeld en zorgen dat die kennis ten goede komt aan andere projecten op het gebied van waterberging.
Betrokkenen zijn onder andere: KU Nijmegen, Delphiro en zeer vele andere partijen.

Zandwinning
Voorbereiding van een verkennende bijeenkomst waarin nagegaan wordt of zandwinning kan bijdragen aan natuurontwikkeling, recreatie en waterberging en zo ja, of bij het concreet maken van die bijdrage een rol is weggelegd voor InnovatieNetwerk.
Betrokkenen: zandwinbedrijf, SBB.
Zie ook het project Watertafel onder het thema ‘Leven met water’.

Ad. 5. Nieuwe groene diensten

Bestemming Burger!
Er is door de B&A groep in drie pilots (Ede, Aalten en Stadskanaal) gewerkt aan de vraag hoe we kunnen komen tot vernieuwende werkwijzen om participatie en medeverantwoordelijkheid van burgers bij plan vorming, inrichting en gebruik van de eigen ruimtelijke omgeving te verwezenlijken. De belemmeringen en het overwinnen van die belemmeringen hebben centraal gestaan in de inzet die gepleegd is. De pilots zullen in 2003 worden afgesloten, waarna rapportage zal plaatsvinden.

Ad. 7. Sturing

Procesarchitectuur van Interactieve Beleidsvorming
Op basis van de beschikbare kennis ontwerpen maken en in de praktijk toetsen van processen die voldoende ruimte bieden voor inbreng van betrokkenen en tegelijkertijd tegemoetkomen aan de eisen die formele besluitvorming stelt.
Betrokkenen: EUR, B&A Groep.

Capaciteitsbevordering gebiedsgerichte systeeminnovatie
Ontwikkeling van een leertraject voor managers die steun en sturing geven aan vernieuwingsprocessen, of die processen gericht op systeeminnovaties initiëren en stimuleren.
Betrokkenen: ETC, PAL, Stimuland, DLG, Wageningen UR-CIS.

Interactief beleid in Alblasserwaard en Vijfherenlanden
Ontwerp van praktische interventies voor interactieve beleidsprocessen, die de effectiviteit van deze processen vergroten.
Betrokkenen: CLM en gebiedskenners (zowel uit betreffende gebieden als van daarbuiten).

Vervolg Regiodialoog Noord-Limburg
De Regiodialoog heeft veel oplossingen opgeleverd voor problemen waar de regio mee worstelt, alsmede een concept dat aangeeft hoe bottom-up dit soort oplossingen ontwikkeld kunnen worden. Nu is de vraag aan de orde hoe de ambitieuze plannen ook op een ambitieuze wijze tot stand gebracht kunnen worden. Met de gemeente Venlo, Alterra, Habiforum en andere betrokkenen is daar verschillende keren over gesproken. Dit heeft ertoe geleid dat de regio Venlo zich heeft opgeworpen als proeftuin in het kader van het Bsik-programma Systeeminnovatie Ruimtegebruik (zie beneden).

MILU
Onder leiding van Habiforum en samen met RMNO is gewerkt aan een internationale verkenning naar Meervoudig Ruimtegebruik (project MILU: Multiple and Intensive Land Use). De afrondende publicatie verschijnt in de loop van het jaar 2003.

Natuur en gezondheid
InnovatieNetwerk heeft meegewerkt aan de door RMNO en Gezondheidsraad geleide verkenning Natuur en Gezondheid. Het conceptrapport wordt november 2003 verwacht.

ICES/KIS
In 2002 is veel tijd gestoken in het ombouwen van de Expression of Interest Dynamische Duurzame Delta 3D tot een Bsik-projectvoorstel. Uiteindelijk is ervoor gekozen samen met Habiforum een voorstel in te dienen voor stad en land samen. Het voorstel heeft als titel gekregen: Systeeminnovatie Ruimtegebruik en Gebiedsontwikkeling Stad en Land (SRG), en is begin 2003 bij Senter ingediend. Er is een groot aantal partijen bij betrokken uit de ‘vierhoek’ overheden, kennisinstellingen, maatschappelijke organisaties en bedrijven.

Rapporten

Publicaties naar aanleiding van de regiodialoog
- Examples of Landscape planning and management in the Netherlands. In: Prof. P Selman. Final report to the countryside agency: An identification and assessment of models of how communities outside the United Kingdom participate in the management of their landscapes. University of Gloucestershire, 2002 Cheltenham, UK, J. de Jonge & M. van Mansfeld.
- Interactive planning as a way to sustainable land use: a case study from the Netherlands. in: Conserving Biodiversity in Agricultural Landscapes: Model-based Planning Tools for Systems with Sharp Edges oktober 2002 ed: R. Swihart, and J. Moore Purdue, Indiana USA Purdue University Press, M. van Mansfeld.
- www.regiodialoog.nl, in Alterra jaarboek 2002, M. van Mansfeld.

- The Landscape Dialogue: Interactive planning as a way to sustainable land use in metropolitan areas. Cases from Northwestern Europe. In Proceedings of the International Engineering Consultancy Forum on Sustainable development of Shanghai, may 2002 Shanghai Investment Consulting Corporatian Shanghai China, P. Smeets en M. van Mansfeld.
- Kwaliteit groene Delta: meer tijd, minder afstand, G. Geldof, maart 2002, rapportnr. 02.3.022.
- PPS-innovatieopgaven in de groene ruimte, B.B. Spruit en R. de Boer, maart 2002, rapportnr. 02.3.023.
- Quick scan drijvende krachten groene ruimte, P. Smeets en J. Blom, mei 2002, rapportnr. 02.3.027.

Workshops

Workshop 'sociaal-cultureel' 01-10-2002. Op basis van een tweetal essays (een van de hand van H. Dagevos over voeding en een van de hand van H. Mommaas over de groene ruimte) is een werkconferentie georganiseerd met een breed samengestelde groep deelnemers, ongeveer 35 in getal. Deze conferentie had als doel te komen tot innovatie-opgaven die voortvloeien uit de in de essays beschreven trends. Ook was de bedoeling ideeën te genereren voor projecten om de geschetste opgaven aan te pakken. Wij zullen de behaalde resultaten gebruiken als inspiratie voor vervolgactiviteiten. Deze vervolgactiviteiten zullen worden gericht op het ontwikkelen van nieuwe concepten om op een goede manier met de sociaal-culturele kansen en bedreigingen om te gaan.

Inleidingen

- Hoe krijg je de samenwerking op het platteland op gang?
  Inleiding voor Veluwecommissie, Apeldoorn, N. Beun, 21-02-2002.
- SGR-2: Kansen en bedreigingen, voordracht voor LEI – Rabo-overleg, H. Hillebrand,12-03-2002.
- System innovation in rural areas, paper presented at the ISOMUL 2002 conference on Collaborative Planning for the Metropolitan Landscape. Regional Strategies for Smart Growth: When City and Country collide, Bellingham, Washington State USA 20-22, June 2002, H. Hillebrand, 20-06-2002.
- Waardeketens en groene ruimte, Plattelandshuis Zelhem, H. Hillebrand, 05-07-2002.
- Inleiding voor Platform Platteland Oost-Zeeuws-Vlaanderen, Axel, N. Beun, 25-09-2003.
- Denken en doen combineren, lezing voor LEI, H. Hillebrand, 11-10-2002.
- Toelichting op Bsik-voorstel Systeeminnovatie Ruimtegebruik en gebiedsontwikkeling Stad en Land voor de 'groene' klankbordgroep SRG, H. Hillebrand, 14-11-2002.
- Inleiding tijdens conferentie WUR-onderzoekers 'Innovatie, de uitdaging!', Harmelen, N. Beun, 25-11-2002.
- Naar een breder gamma, lezing voor Natuurplanbureau, H. Hillebrand, 26-11-2002.

Artikelen

- Woonwijk is meer dan gedrocht om te slapen, in Trouw, N. Beun en H. Hillebrand, vrijdag 27-12-2002.
- Nieuwe dorpen, Nieuwe kansen, in Algemeen Dagblad, N. Beun en H. Hillebrand, dinsdag 17-12-2002.
- '2020 under construction'. Jongeren vullen de toekomstige groene ruimte in, in: SPIL 185-186N. pp. 29-32, N. Beun en H. Hillebrand, herfst 2002.
- Samen kunnen we kennis weer echt nuttig maken, in Het Financieel Dagblad, H. Hillebrand en M. Souwer, 21-11-2002.
- Milieubeleid van kabinet-Balkenende is slechts half werk, in Het Financieel Dagblad, N. Beun en H. Hillebrand, 8-10-2002.
- NL 2020 Under construction, verslag van de werkconferentie ter gelegenheid van het afscheid van H. Hetsen als medewerker van InnovatieNetwerk, Amsterdam 2002.

Regionale Innovaties

Thema

Bij plattelandsvernieuwing gaat het om processen met veel verschillende partijen, met uiteenlopende belangen en met complexe toedeling van verantwoordelijkheden. Structuren lopen bij vernieuwing steeds vaker vast. En tegelijkertijd wordt geconstateerd dat plattelandsvernieuwing niet van bovenaf kan worden opgelegd.
Dit betekent dat er ruimte moet worden gecreëerd waar creativiteit en vernieuwing plaats kunnen krijgen en dat ook de rol van de overheid verandert, moét veranderen. De ambitie binnen dit thema is nieuwe processen, nieuwe functiecombinaties en nieuwe coalities te ontwikkelen die leiden tot systeeminnovaties op regioniveau.

Projecten

Project Waterland

Via een tenderprocedure enkele nieuwe, uitvoeringsgerichte beheersvormen voor Waterland ontwerpen.
Een vernieuwende wijze om alternatieve beheersystemen voor een landelijk gebied te ontwikkelen en zodoende de verkokering van regels en instrumenten te doorbreken.
Betrokkene: Provincie Noord-Holland.

Project Foodregio Peel

In de Foodregio Helmond blijken veel ideeën te leven met betrekking tot nieuwe afzetvormen in de landbouw. Die belangstelling leeft in brede kring. Doel is de koppeling tussen al deze ideeën en initiatieven te versterken. Uitgangspunt daarbij is om de landbouwproductie in de regio te verankeren.
Betrokkenen: (kleinere) individuele ondernemers, Bavaria, Kamer van Koophandel.

Project Ruraal debat (Duinboeren)

De ambitie van dit project is om na te gaan of er stad-land-arrangementen kunnen worden ontwikkeld aan de noordzijde van Tilburg.
Betrokkenen: Wetenschapswinkel Wageningen, KNHM, Milieucoöperatie Duinboeren.

Project Midden-Delfland

Het op gang brengen van een vernieuwingsproces in het rundveehouderijgebied tussen Delft, Vlaardingen en het Westland. Ontwikkeling van een nieuw, uitvoeringsgericht ontwerp voor een extensieve veehouderij in dat gebied.
Betrokkenen: Gemeente Schipluiden, Provincie Zuid-Holland, de gemeente Maasland, Directie Landbouw en Directie Zuidwest van LNV en DLG.

Glynwood

Dit project heeft betrekking op de introductie van een nieuwe methodologie voor plattelandsontwikkeling. De aanpak houdt in dat een (internationaal) team gedurende een week in een regio een analyse maakt en een aanpak ontwikkelt en deze presenteert aan de regio. De aanpak is inmiddels vanaf 1990 wereldwijd in 80 regio's toegepast en blijkt goede resultaten op te leveren
Betrokkene: Glynwood Foundation USA.

CoP Reconstructie

Er wordt een verkenning uitgevoerd onder bestuurders die bij de reconstructie zijn betrokken. Doel is om kennisbehoeften te inventariseren en te peilen of er belangstelling bestaat voor het opzetten van een Community of Practice met betrekking tot de reconstructie.
Betrokkene: Habiforum.

Vathorst
Aan de noordzijde van Amersfoort werden ontmoetingen georganiseerd tussen burgers uit de stad en bewoners van het omringende platteland. Doel is om de behoefte aan plattelandsdiensten te identificeren en na te gaan door middel van welke arrangementen daaraan kan worden tegemoetgekomen.
Betrokkenen: onder andere: Bewonersvereniging Vathorst, Drie Agrarische Natuurverenigingen, Ontwikkelingsbedrijf Vathorst.

Kleine stations
Rond een zestal kleine plattelandsstations worden ideeën verzameld voor nieuwe functiecombinaties en wordt getracht om innovatieve processen daadwerkelijk in gang te zetten.
Betrokkenen: ondernemers, VVV's, gemeenten, projectonwikkelaars, banken.

Regionale keten Veluwe
Er is sprake van diverse regionale initiatieven met betrekking tot streekproducten. De ervaring leert dat deze initiatieven tegen de grenzen van de afzetmogelijkheden aanlopen. Getracht wordt om deze initiatieven met elkaar te verbinden door de mogelijkheden voor nieuwe samenwerkingsvormen te verkennen.
Betrokkenen: Regionale organisatie voor duurzaamheid, Drie regionale organisaties die zich bezig houden met afzet van steekproducten, Regionale landbouworganistie (GLTO), Provincie.

Rapporten

- Veerkracht. Samenvattend verslag van een psychosociaal onderzoek bij door MKZ getroffen melkveehouders, E. van Haaften e.a., juni 2002, rapportnr. 02.2.008.
- Beleid en realisatie op maat – van idee naar innovatie, J.W. Geerligs e.a., juni 2002, rapportnr. 02.2.009.
- Wat maakt het verschil?, C. van Woerkum en M. Aarts, december 2002, rapportnr. 02.2.019.
- Zorg en landbouw, op weg naar verbindingslandbouw, E. Oomen, maart 2002, rapportnr. 02.3.028.
- Grondbeleid: van rem naar vliegwiel. Verslag workshop KING d.d. 6 februari 2002, rapportnr. 02.3.029.

Inleidingen

- Systeeminnovaties in de Schelpdiersector, inleiding op studieconferentiebijeenkomst van de schelpdiersector in Goes, M. Wagemans, 02-2002.
- Voorzitter workshop over MKZ te Heerde. M. Wagemans, 02-2002.
- Regionale systeeminnovaties: waarom en hoe?, lezing voor bestuurders en ambtenaren in Twente. M. Wagemans, 03,-2002.
- Systeeminnovaties in de landbouw, lezing op congres over 'Biologische landbouw', te Wageningen, M. Wagemans, 03-2002.
- De behoefte aan systeeminnovaties in de schelpdiersector, lezing voor producentenorganisaties in de schelpdiersector, te Yerseke, M. Wagemans, 03-2002.
- De noodzaak voor systeeminnovaties in de landbouw en behoeften aan nieuwe kennis, lezing Agrarische Hogeschool, Dronten, M. Wagemans, 05-2002.
- Het in gang zetten van systeeminnovaties binnen overheidsorganisaties, lezing voor ambtenaren van het ministerie van VWS, Den Haag, M. Wagemans, 07-2002.

Artikelen

- Institutional conditions for transformations, A plea for policy making from the perspective of constructivism, gepubliceerd in: 'Wheelbarrows full of Frogs; Social Learning in Rural Resource Management', eds: Leeuwis and Pyburn, van Gorcum, 2002.

Agri Food Valley

Thema

Nederland heeft zich sinds het midden van de vorige eeuw ontwikkeld tot een voorloper op het gebied van voedselproductie en -verwerking. De mogelijkheden voor fysieke productie en verwerking in Nederland nemen echter af. De nieuwe ambities die zijn geformuleerd luiden derhalve: het Nederlands agrofood cluster ontwikkelen tot een vooraanstaand kennis- en innovatiecentrum op het gebied van voedsel, ontwikkeling van een internationale regiefunctie en de ontwikkeling van een voortrekkersrol op het gebied van voedselintegriteit.

Projecten

Communicatieplatform Food Delta
Realisatie van een communicatieplatform over voeding en voedsel in de vorm van een onafhankelijk orgaan voor een intensieve en open uitwisseling van beleving, gevoelens, ervaring en kennis van en over voedsel en voeding, in eerste instantie voornamelijk ten behoeve van burgers, maar later ook met betrokkenheid van overheid, industrie en kennisinstellingen.
Betrokkenen: 350 personen en ruim 50 organisaties, onder wie Pierre Wind, Willems en Van den Wildenberg, Communicatiebureau Siemes en Partner, Creon Advies, Centrale Educatieve Dienst Rotterdam, Wageningen UR, Felix Meurders, RUU, Isendoorn College Warnsveld, VMBO Pantarijn Wageningen, Young Designers + Industry, ASP Den Haag, Spaans Cultureel Centrum Amsterdam, InterCulturalConsult, VWO-campus Wageningen en vele anderen.

Accumulatie van biologisch actieve verbindingen
Een essay, op basis van eerder verricht onderzoek op het terrein van Functional Foods en de risico's die gepaard kunnen gaan met accumulatie van aan voeding toegevoegde gezondheidsbevorderende stoffen.
Betrokkenen: Wageningen UR, Heselmans.

Risicoperceptie i.r.t. voedsel
Quick scan naar de beleving van de consument ten aanzien van voedselintegriteit.
Betrokkene: Universiteit van Amsterdam.

Analyse van de voedingssector
Een gecombineerde studie naar sterkten en zwakten van de voedingssector, en een benchmarkanalyse van een aantal onderdelen van de voedingssector ten opzichte van de sierteeltsector.
Betrokkene: VAI, Wageningen UR, Rabobank.

ICES/KIS
Op initiatief van InnovatieNetwerk is een groot aantal Expressions of Interest geïntegreerd tot één ICES/KIS-programma: Kennisproject Voeding en Voedselintegriteit. Een programma, gericht op consument en burger, waarin bèta- en gamma-onderzoek worden geïntegreerd.

Rapporten

- Functional Foods. A conceptual model for assessing their safety and effectiveness, M. Dekker e.a., augustus 2002, rapportnr. 02.2.012.

Artikelen

- ‘Ik ben bang dat we Amerika achterna gaan’, in De Gelderlander/De Vallei, artikel n.a.v. scholierenconferentie Wageningen, H. Huizing, 09-11-2002.
- ‘Mijn leven is eten, eten is emotie’, in Veluws Dagblad, artikel n.a.v. scholierenconferentie Wageningen, P. Wind, kokende dichter, 09-11-2002.
- Proeffabriek voor reststromen in Groningen, in De Molenaar, 15-11-2002.
- Geen zorgen jongeren om veilig voedsel, in De Gelderlander, n.a.v. scholierenconferentie Warnsveld, 23 november 2002.

Transitie Duurzame Landbouw

Thema

De “licence to operate” van de Nederlandse landbouw staat op het spel. Dit heeft grote consequenties voor de positie van de landbouw als ruimtelijke en economische drager van het platteland. Zonder ingrijpende innovaties van het gehele systeem vermindert de sociaal-economische waarde die de landbouw toevoegt aan de Nederlandse samenleving. De ambitie van dit thema is het op gang brengen en daadwerkelijk realiseren van de noodzakelijke ingrijpende veranderingen van agrarische en groene functies. Drie ontwikkelingslijnen staan daarbij centraal:

1. Vitale clusters: Hoogwaardige agrarische grondstof- en voedselvoorziening in een verstedelijkte delta die voldoet aan de hoge eisen van de samenleving;
2. Veelzijdig platteland: versterking van maatschappelijk gewenste functies van het landelijk gebied en de landbouw, zoals natuur- en landschapsbeheer, waterbeheer, zorgverlening en recreatie;
3. Regie internationale kennisintensieve agrifoodnetwerken: het ontwikkelen, het orchestreren en het regisseren van internationale agrofoodketens en kennisnetwerken in een geliberaliseerde wereldcontext.

Nieuwe netwerken

In 2002 is veel energie uitgegaan naar het inrichten van de transitie-arena. Deze bestaat uit een maatschap, een netwerk en een onafhankelijke facilitator. De facilitator is het bureau van InnovatieNetwerk. In 2002 zijn verbindingen gelegd met personen en netwerken die voor het realiseren van de transitie naar een duurzame landbouw van eminent belang zijn.

Dit is geschied op verschillende manieren:

a. De Jaarconferentie van InnovatieNetwerk, die geheel in het teken stond van de Transitie Duurzame Landbouw;
b. Het verlengen van het samenwerkingsverband met de Stichting Innovatie Glastuinbouw Nederland (SIGN);
c. De planvorming voor opzetten van één of meer vernieuwingsorganisaties voor de dierhouderij, in samenwerking met LTO, NZO en productschappen;
d. Het toetreden van InnovatieNetwerk tot het Sustainable Agriculture Initiative (SAI);
e. Het inventariseren van lopende systeeminnovatieve projecten in de praktijk, en belangrijkste succes- en faalfactoren;
f. Het in kaart brengen van de wetenschappelijke experts en onderzoeksgroepen op de strategische kennisvelden voor een duurzame landbouw;
g. Het faciliteren van de opstelling van een businessplan Transitie Duurzame Landbouw in het kader van ICES/KIS.

Daarnaast zijn talrijke projecten geïnitieerd langs de bovengenoemde dominante ontwikkelingslijnen. Deze projecten worden hieronder kort beschreven.

Projecten

1. *Vitale clusters*

Waardenoriëntatie in de samenleving

Onderzoek naar waarden die een rol spelen bij een aantal maatschappelijke organisaties en producenten. Het project kan belangrijke bouwstenen leveren voor het debat, uitmondend in aangepaste ontwerpen, o.a. voor agroproductieparken. De resultaten kunnen bovendien bijdragen aan een beter onderling begrip en mogelijk ook aan het vinden van gemeenschappelijke gronden tussen partijen. Tevens is een begin gemaakt met onderzoeken van waarden van burgers met betrekking to agroproductieparken.
Betrokkenen: Rathenau Instituut, Prof.dr. G.A. van der Wal.

Animal Care

Naar aanleiding van de maatschappelijke discussies over het welzijn en de gezondheid van de dieren in een Deltapark heeft InnovatieNetwerk opdracht gegeven om de impact van deze ontwerpen op de dieren in beeld te brengen. Dit heeft geleid tot een nadere uitwerking van de oorspronkelijke ideeën, uitgaande van de eisen die dieren stellen op het punt van welzijn en gezondheid.
Betrokkenen: Wageningen UR, RUU, ontwerpbureaus.

Agroproductiepark/Globaal businessplan

Om een eerste indicatie te krijgen van de financiële haalbaarheid van verregaande ruimtelijke clustering van verschillende sectoren is aan NIB Consult B.V. de opdracht verleend om een eerste globaal businessplan op te stellen voor Deltapark. De eerste fase is afgerond met een rapportage. Onlangs is de tweede fase van start gegaan.
Betrokkenen: NIB, ministerie LNV, Wageningen UR, agrarische ondernemers, bouwbedrijven, projectontwikkelaars.

Agroproductiepark/Protein Highway

Clustering van varkens-, pluimvee- en kalverhouderij in gebieden rondom de A1 tussen Amersfoort en Enschede, met units voor de verwerking van producten (vlees, eieren) en afvalstromen (o.a. mest). Doel: verbeteren van de ruimtelijke structuur, het combineren van ketens in vraaggestuurde netwerken en de productie van eiwitten voor verschillende toepassingen. InnovatieNetwerk is bij dit project betrokken om een visie te laten ontwikkelen, op basis van innovatieve concepten.
Betrokkenen: Provincies Gelderland en Overijssel, GOM, OOM, Wageningen UR, Buck, Arcadis, Rijnconsult, Van de Bunt en diverse bedrijven.

Agroproductiepark/Agro-specialty park Groningen

InnovatieNetwerk heeft een proces gefaciliteerd dat heeft geleid tot een businessplan voor realisatie van een proeffabriek, gericht op het omzetten van biologische restproducten uit o.a. de suiker- en aardappelindustrie.
Betrokkenen: Easthouse Business Solutions BV, LNV Directie Noord, Dreamstart, Biopartner, Applikon, EZ Regio Noord, SNN, RUG en vele anderen.

Agroproductiepark Amsterdam

Op uitnodiging van het Amsterdams havenbedrijf zijn gesprekken gevoerd met verschillende grote bedrijven in het havengebied (waaronder Cargill en enkele energie- en kunstmestbedrijven). Dit heeft geresulteerd in een studie naar mogelijkheden voor het koppelen van bulkstromen in de Amsterdamse haven en het achterland, zodat gesloten kringlopen ontstaan.
Betrokkenen: Gemeentelijk Havenbedrijf Amsterdam, Cargill, AVI Amsterdam, Reliant Energy, Amfert, Wageningen UR.

Duurteelt

Unilever, Boston Consulting Group, Rabobank en Albert Heijn hebben het initiatief genomen voor het ontwikkelen van een instrument dat land- en tuinbouwers in staat stelt om de duurzaamheid van hun bedrijfsvoering te verbeteren. Kern van het concept is een internetsite die toegang verleent tot een breed scala aan informatie over duurzame landbouw; een communicatiekanaal vormt tussen boeren en de andere partijen in de keten (inclusief consumenten) en de boer mogelijkheden biedt om de duurzaamheid van zijn bedrijfsvoering te vergelijken met die van andere bedrijven. InnovatieNetwerk ondersteunt dit initiatief vanwege de innovatieve wijze van kennisbenutting en de bijdrage die dit kan leveren aan duurzaam ondernemen.

Megabedrijven in de melkveehouderij

De melkveehouderij blijft naar verwachting een belangrijke sector in Nederland, ook onder geliberaliseerde omstandigheden. Naast de verbreding naar andere plattelandsfuncties biedt verdere schaalvergroting in de melkveehouderij een goed perspectief voor de toekomst. Schaalvergroting in de melkveehouderij vraagt om ontwerp van nieuwe systemen, om systeemsprongen, bijv. andere manieren van omgaan met de grond (grondloze bedrijven) en arbeid (andere structuur dan gezinsbedrijven). Gangbare praktijken in het buitenland leveren inspiratie voor een vertaling naar de Nederlandse situatie. In dit studieproject worden verschillende prototypen uitgewerkt, waarna een specifiek ontwerp zal worden geconcretiseerd.
Betrokkenen: Wageningen UR, LTO, European Dairy Farmers, Zuivelindustrie, Rabo, LNV, VROM en enkele buitenlandse experts.

2. *Veelzijdig platteland*

Duurzame beloning van groene plattelandsdiensten

Beschrijving van instrumenten en arrangementen voor de beloning van collectieve goederen in niet-agrarische sectoren en van groene diensten in het buitenland (fase 1).
Ontwikkeling van praktische voorstellen voor de beloning van de verschillende groene diensten, gedifferentieerd naar regio's (fase 2).
Betrokkenen: Bureau Paul Terwan, CLM, LEI, In Natura, LNV, SNM.

Nieuwe ontwerpen van stad-land-arrangementen

Een vaak chaotische inrichting van het gebied rondom de stad resulteert in 'rafelranden'. Gezamenlijkheid van stad en land bij het inrichten van het ommeland is uitgangspunt. De opgave is om dit ommeland - met de daar vaak dominant aanwezige landbouw - zo in te richten dat het wordt verbonden met de stad. Daarbij staat de invalshoek van de stedeling centraal.
Betrokkenen: ETC, gemeentebesturen.

Het Groene Kwadrant

Vitale steden laten samengaan met een aantrekkelijk platteland, binnen een bloeiende netwerkeconomie. Een initiatief tot de ontwikkeling van een multifunctioneel gebied aan de rand van Tilburg met een vloeiende overgang tussen de stad en het aangrenzende platteland.
Betrokkenen: Gemeente Tilburg, Groene Kamer, Staatsbosbeheer, TREK, ZLTO.

3. *Duurzame regiefunctie*

Nederland Regieland 20XY

Essay waarin het toekomstperspectief, de omvorming van de agribusiness als een hoogwaardige fysieke maakindustrie naar een kennis- en dienstverlener, wordt uitgewerkt. De contouren worden geschetst van een internationale regiefunctie, samenhangend met een sterke kennispositie.
Betrokkenen: Rijnconsult, Wageningen UR, AKK, Infomore, Veiling ZON en anderen.

Logistiek en distributie op het internationale speelveld

Welke kansen biedt de functie van 'logistieke draaischijf' voor tuinbouwproducten (groenten en fruit, bloemen) op de lange termijn (2020)? Dat was de aanleiding voor een boeiend essay. Daarin wordt de transitie beschreven van 'logistieke draaischijf naar een duurzaam servicenetwerk' en de consequenties voor diverse functionaliteiten in het tuinbouwcluster. Deze inspirerende visie heeft inmiddels geleid tot verschillende projecten die aspecten van de transitie illustreren. Met deze illustratieprojecten worden geheel nieuwe netwerken gevormd.
Betrokkenen: SIGN, Van de Geijn Partners.

Gesloten transporteenheden voor verslogistiek (illustratieproject)

De Rotterdamse haven is nu te beschouwen als een 'logistieke draaischijf' voor groenten en fruit voor Europa. De Nederlandse productie van groenten en fruit sluit daar naadloos op aan. De vraag is welke ontwikkelingen denkbaar zijn als groenten en fruit van overzee in gesloten koeleenheden direct van de productiegebieden naar de afzetmarkten worden gestuurd zonder tussenkomst van Rotterdam.
Betrokkenen: SIGN, Frugi venta, Productschap Tuinbouw, Havenbedrijf Rotterdam.

Versparken bij consumentencentra in Europa (illustratieproject)

Centraal staat de vraag wat de betekenis kan zijn voor Nederlandse ondernemers van een netwerk van logistieke draaischijven bij consumentencentra. Hoe gaan fysieke stromen verlopen? Hoe gaan informatiestromen verlopen? Is het denkbaar dat er lokale productie ontstaat rond verscentra (bijvoorbeeld *local for local*)? Een aantal partners steunt inmiddels het voorstel, met anderen wordt nog gesproken.
Betrokkenen: SIGN, Productschap Tuinbouw, Flora Holland, Bloemenveiling Aalsmeer.

ICES/KIS

Onder regie van InnovatieNetwerk is het ICES/KIS-programma Kennisnetwerk Transitie Duurzame Landbouw opgesteld. Het programma is geconcentreerd rondom drie hoofdthema's: Vitale clusters, Veelzijdig platteland en regie internationale kennisintensieve agri-food netwerken.

Rapporten

- Van Logistieke draaischijf naar duurzaam servicenetwerk. Nederlands Tuinbouwcluster in Europa van 2020, W. van de Geijn, februari 2002, rapportnr. 02.2.007.
- Conferentie Transitie Duurzame Landbouw. Beurs van Berlage – Amsterdam, 26 april 2002, rapportnr. 02.2.013.
- Toekomstbeeld Nederland Regieland in het jaar 20XY, F. Engelbart, Januari 2003, rapportnr. 03.2.020.
- Van logistieke draaischijf naar duurzaam servicenetwerk. Verslag workshop d.d. 21 maart 2002, rapportnr. 02.3.030.
- Kennisnetwerk Transitie Duurzame Landbouw. ICES/KIS-3 Projectplan, rapportnr. 03.2.024.
- Knowledge Network Transition Sustainable Agriculture. Bsik Project Plan.
- Naar een nieuw perspectief op landbouw. Samenvatting ICES/KIS-3 Projectplan.
- Duurzaam ondernemen en systeeminnovatie, rapportnr. 03.3.034.
- Betaling van groene plattelandsdiensten. Inventarisatie en beoordeling van mogelijkheden, rapportnr. 03.2.023.
- Drie ontwerpen voor een agroproductiepark in de haven van Amsterdam, rapportnr. 03.2.030.
- Globaal Businessplan van een agrocenter, rapportnr. 03.2.029.
- Landbouw en Voedselproductie: inzicht in beleving van burgers, rapportnr. 03.2.031.
- Agro-specialty park: van ontwerp naar realisatie, rapportnr. 03.3.032.
- Quick scan wetenschappelijke experts Transitie Duurzame Landbouw, rapportnr. 03.2.039.

Workshops

- Workshops in het kader van de voorbereiding ICES/KIS-businessplan Transitie Duurzame Landbouw, Utrecht, 19-06-2002, 21-06-2002 en 30-08-2002.
- Workshop Groene Diensten, Utrecht, 25-06-2002.
- Van logistieke draaischijf naar duurzaam servicenetwerk, Zoetermeer, 21-03-2002.

Inleidingen

- Agribusiness in ontwikkeling. Elsevier Studiedag Agribusinesscomplexen, Den Haag, J. de Wilt, 28-02-2002.
- Deltapark: een duurzaam perspectief. Periodiek overleg Rotterdams Havenbedrijf met diverse bouwbedrijven, Rotterdam, J. de Wilt, 01-02-2002.
- Transitie Duurzame Landbouw. Workshop Transitie VROM, Den Haag, J. de Wilt, 08-03-2002.
- Transitie Duurzame Landbouw en de rol van het praktijkonderzoek. Koepelvergadering systeeminnovatie programma LNV, Lelystad, J. de Wilt, 16-05-2002.
- Transitie Duurzame Landbouw. Milieu- en Natuurplanbureau, Wageningen, J. de Wilt, 28-05-2002.
- Agroproductieparken. Dura Vermeer, Rotterdam, J. de Wilt en P. Smeets, 07-06-2002.
- Interview 'R&D-beleid voor transities' van de RMNO, J. de Wilt, 20-06-2002.
- Agroproductieparken. Landbouw Economisch Instituut, Den Haag, J. de Wilt, 01-07-2002.
- Co-referaat paper: Sustainable innovations in the Swiss Agrifood chain. Internationale conferentie 'Transition management', 4-6 juli, Enschede, J. de Wilt, 05-07-2002.

- Havengebonden agroproductieparken. Nationale Havenraad, Den Haag, J. de Wilt, 02-11-2002.
- ICES/KIS Businesplan Transitie Duurzame Landbouw.
  Presentatie voor Wageningen UR, J. de Wilt, 10-09-2002.
- Interview Rathenau Technology Assesment Zomerschool, J. de Wilt, 24-09-2002.
- Agroproductieparken en meervoudig ruimtegebruik.
  Conferentie Pitstop Habiforum, Maarssen, J. de Wilt, 08-10-2002.
- Agenda-building by foresight: the case of agriculture in The Netherlands.
  Conference 'Participatory priority setting for research and innovation policy', Berlin, J. de Wilt, 12-12-2002.

Artikelen

- Deltapark: the farm of the future (voorbeeld van een artikel in de wereldpers gebaseerd op het rapport 'Agroproductieparken: perspectieven en dilemma's'), in Emirates inflight 92-94, H. van Oosten, 12-2002.
- Looking for ideas of what a future farm will look like?
  AgForce, Sciencenter, Queensland (Australië), 11-03-2002.
- In de karbonadefabriek. Van ecoparadijs tot agripark. NRC Handelsblad, 22-03-2002.
- Dutch have high-rise plans for future farms, Reuters, 15-05-2002.
- Duurzame ontwikkeling - een exotische blik op Nederland, Trouw, 01-03-2002.
- Eindelijk een echte varkensflat. M. Huygen, NRC Handelsblad, 21-06-2002.
- A farm with a view. Globe and mail (Canada), 21-09-2002.
- Rentabel und umweltfreundlich. Weltwoche (Zwitserland), 12-2002.

Radio/Tv

- High-rise farming in The Netherlands. Newstalk (lerland), J. de Wilt, 22-05-2002.
- Interview varkensflat. Van Gewest tot Gewest, J. de Wilt, 14-06-2002.

Glastuinbouw 2020

Thema

De glastuinbouw in Nederland neemt een belangrijke plaats in binnen het agrofoodcluster. Binnen het thema Transitie Duurzame Landbouw is de ambitie om, in samenwerking met Stichting Innovatie Glastuinbouw, de volgende ambitie te realiseren:

- De Nederlandse glastuinbouwsector voor 2020 te ontwikkelen tot een zowel economisch als maatschappelijk gewenste en gewaardeerde factor in Nederland. Kernbegrippen hierbij zijn: omslag in energieverbruik, rol in internationale netwerken, omslag in imago, kennis- en innovatieontwikkeling.

Projecten

Imago, identiteit en beeldvorming van de glastuinbouw

De glastuinbouw ontmoet in de maatschappij zowel bewondering vanwege de daadkracht en het innovatievermogen, als weerstanden, met name over de gevolgen van bedrijfsprocessen, activiteiten en verschijningsvormen. In de communicatie met de maatschappij staan het product en de producent centraal. In een essay is als uitdaging genoemd veel meer uit te gaan van de behoeften en wensen van burgers: kan de tuinbouw iets betekenen voor de kwaliteit van leven?
Betrokkenen: Total Identity, SIGN, Productschap Tuinbouw.

De kas als energiebron

Het ontwikkelde concept 'kas als energiebron' heeft naast ongeloof vooral interesse gewekt, zowel in de glastuinbouw als in de maatschappij. Opmerkelijk is dat, hoewel het perspectief gericht is op realisatie op termijn (2020), nu al een concept ontwikkeld is waardoor een kas warmte overhoudt op jaarbasis en geen fossiele energie gebruikt. Er wordt nu een technisch voorontwerp gemaakt voor deze kas. Een architectenbureau verkent de stedenbouwkundige mogelijkheden voor gebruik van restwarmte uit de tuinbouw in een stedelijke agglomeratie. Tevens wordt een plan van aanpak voor een programma 'kas als energiebron' voor de langere termijn opgesteld.
Betrokkenen: Fiwihex, Kema, Imag, Sign, Mecanoo.

Nieuwe ontwerpen voor een duurzame glastuinbouw

In het kader van meervoudig ruimtegebruik en nieuwe functiecombinaties is bijgedragen aan het ontwikkelen van een plan voor drijvende kassen en voor een combinatie van kassen en (varkens)stallen.
Betrokkenen: Dura Vermeer, Van de Wijngaart services, SIGN, Stuurgroep Landbouwinnovatie Brabant.

Farmaceutische eiwitten in planten

Een geheel nieuwe ontwikkeling is dat eiwitten voor farmaceutisch gebruik in planten kunnen worden geproduceerd. De voor- en nadelen én de kansen zijn in een rapport beschreven. Aanvankelijk bestond het idee dat dit een grote kans zou kunnen zijn voor de glastuinbouw, omdat voor de productie gesloten kassen nodig zijn. Het zal echter eerst helder moeten worden welke positie de glastuinbouw kan innemen ten opzichte van bijvoorbeeld de farmaceutische industrie alvorens deze ontwikkeling zal starten.
Betrokkenen: SIGN, Plant Research International.

Businessmodellen voor collectieve investeringen in strategisch onderzoek

Investeringen in nieuwe risicovolle strategische onderzoeks- en innovatietrajecten (zoals boven beschreven farmaceutische eiwitten in planten) vragen om een geheel andere benadering vanuit de tuinbouw. Het is nodig, gelet op de omvang van de investeringen, om zeer zakelijk op te treden naar onderzoekinstellingen en marktpartijen. Vastgesteld is dat de bestaande instituties daarvoor ontoereikend zijn. Deze studie heeft ertoe geleid een Tuinbouwcluster Innovatiefonds op te richten. De voorbereidingen daartoe worden getroffen.
Betrokkenen: SIGN, Productschap Tuinbouw, Senter, Technologiefonds LTO.

Tuinbouwcluster-Academie

Vernieuwende ondernemers in de glastuinbouw zijn vooral individueel en informeel actief om kansen in de markt en de maatschappij te ontdekken. Men richt zich veelal op andere sectoren en landen en vertaalt nieuwe inzichten actief naar de eigen onderneming. Dit 'leren van buiten' heeft geleid tot het initiatief om een Tuinbouwcluster-Academie op te richten. Deze Academie moet een trefpunt worden voor vernieuwende ondernemers.
Betrokkenen: SIGN, Productschap Tuinbouw, LTO Nederland (vakgroep glastuinbouw), Frugi Venta, VBN, Rabobank Midden-Westland.

Leren innoveren: ontwerpen van nieuwe leeromgevingen voor strategisch innoveren

Het versterken van het innovatievermogen van ondernemers is een belangrijk doel om het Nederlands tuinbouwcluster ook in de toekomst internationaal een sterke positie te garanderen. Daartoe is een studie gedaan om nieuwe vormen van leeromgevingen te ontwikkelen die kunnen bijdragen aan dit leer- en innovatievermogen.
Betrokkenen: Leerstoelgroep Onderwijskunde Wageningen UR, SIGN.

Rapporten

- Farmaceutische eiwitten in planten: Een nieuwe uitdaging?,
  J. Creemers-Molenaar e.a., februari 2002, rapportnr. 02.2.006.
- Transparante ketens: een kwestie van vertrouwen!, O. van Kooten, september 2002, rapportnr. 02.2.010.
- Naar een Tuinbouwcluster-Academie. Leren 'van buiten' om sterker te staan,
  september 2002, rapportnr. 02.2.011.
- Kas als Energiebron. Inspirerende strategieën voor de glastuinbouw, K. Braber e.a.,
  september 2002, rapportnr. 02.2.014.
- Concept voor een energieproducerende kas, E. van Andel, oktober 2002, rapportnr. 02.2.015.
- De service-infrastructuur. Een eerste uitwerking op hoofdlijnen, W. van de Geijn e.a.,
  september 2002, rapportnr. 02.2.016.

- Rozen groeien aan de boom, tomaten komen van Albert Heijn, H. Brandt e.a., oktober 2002, rapportnr. 02.2.018.
- Businessmodellen voor collectieve investeringen in strategisch onderzoek, A. Tigchelhoff, februari 2002, rapportnr. 02.3.024.

Workshops

- Businessmodellen voor collectieve investeringen in strategisch onderzoek, Zoetermeer, 17-04-2002.
- Farmaceutische eiwitten in planten, Utrecht, 24-04-2002.
- Concept voor een energieproducerende kas, Waddinxveen, 24-05-2002.
- Kas als energiebron: inspirerende strategieën voor de glastuinbouw, Utrecht, 27-06-2002.
- Rozen groeien aan de boom, tomaten komen van Albert Heijn, Zoetermeer, 08-10-2002.
- Expertmeeting Kas-stalcombinatie, Vught, 13-12-2002.

Inleidingen

- Drijvende voedselproductiesystemen. Seminar 'Hart van glas' Provincie Zuid-Holland, H. van Oosten, 14-02-2002.
- Investeren in strategische vraagstukken: van een onderzoeks- naar een innovatieagenda. Programma-AdviesCommissie Glastuinbouw van het Productschap Tuinbouw, H. van Oosten, 20-03-2002
- Strategische agenda voor de glastuinbouw. Strategiegroep Plantaardig Praktijkonderzoek PPO te Naaldwijk, H. van Oosten, 04-04-2002.
- Glastuinbouw 2020/Van logistieke draaischijf naar duurzaam servicenetwerk, Kasgesprek met ondernemers, Berkel, H. van Oosten, 29-06-2002.
- Dagvoorzitter workshop 'Biomassa en energie', Velp, H. van Oosten, 17-09-2002.
- Glastuinbouw 2020: vitaal door innovatie. Seminar Interpolis tijdens Bloemenvaktentoonstelling, RAI, Amsterdam, H. van Oosten, 08-11-2002.
- Landwirtschaft 2002: perspektive durch innovation. CMA Bauernverband Konferenz 2002, H. van Oosten, 06-12-2002.
- Presentatie rapport 'Rozen groeien aan de boom, tomaten komen van Albert Heijn'. Bijeenkomst Greenport, Honselersdijk, H. van Oosten, 09-12-2002.
- Effectief milieubeleid vereist durf en een integrale aanpak, in Agrarisch Dagblad, H van Oosten en C. Hulshof, 10-09-2002.
- Kas moet veranderen van energieverslinder in energieleveraar, in Agrarisch Dagblad, H. van Oosten en C. Hulshof, 02-10-2002.
- De Kas als energiebron/Levert het tuinbouwbedrijf van de toekomst energie?, in Groeimedium, H. van Oosten, 22-11-2002.
- Interview, Innovatie door anders te kijken en te denken, in Rendement door innovatie (bijlage Vakblad voor de Bloemisterij) t.g.v. Hortifair 2002, H. van Oosten, 06-11-2002.
- Warmtewisselaar cruciaal voor energiebalans, in Agrarisch Dagblad, H. van Oosten, 04-12-2002.
- Samenwerking moet om Europese markt aan te kunnen, in Vakblad voor de Bloemisterij, 12-04-2002.
- Glastuinbouw loopt vooruit op grote logistieke veranderingen, Persbericht LTO Nederland, 12-04-2002.
- Glastuinbouw aan de slag met logistiek, in Oogst Tuinbouw, 19-04-2002.
- Kas als energiebron, in Vakblad voor de Bloemisterij, 24-09-2002.
- Anders kijken naar de toekomst: drie jaar verlenging voor het programma Glastuinbouw 2020, in Oogst Tuinbouw, 27-09-2002.
- Onderzoek: tuinbouw moet zich op dienstverlening richten, in Agrarisch Dagblad, 16-10-2002.
- Strategisch innovatieprogramma, in Groeimedium, 16-10-2002.
- De kas als energiebron van de toekomst, in Oogst Tuinbouw, 18-10-2002.
- Glastuinbouw kampt met imago, in Oogst Tuinbouw, 25-10-2002.
- De glastuinbouw gaat op de helling/Toekomst van de glastuinbouw: de kas als energiebron, in Vakblad voor de Bloemisterij, 29-10-2002.
- SIGN vraagt eerste octrooi aan, in Oogst Tuinbouw, 01-11-2002.
- H. Brandt (Total Identity), Pep imago op met een kas op de dam/Glastuinbouw moet de burger zelf opzoeken, interview in Oogst Tuinbouw, 01-11-2002.
- Glastuinbouw moet beter inspelen op de maatschappij, in Agrarisch Dagblad, 15-11-2002.
- Kas als energiebron is de toekomst, in Groenten en Fruit, 15-11-2002.
- Sector gebaat bij open en transparante ketens, in Agrarisch Dagblad, 21-11-2002.

Radio/Tv

- Interview, Horticulture cluster 2020 – a new way of thinking, in Hortwold Special (t.g.v. Hortifair 2002 Innovations, RAI, Amsterdam), H. van Oosten.
- Onderzoek: tuinbouw moet zich op dienstverlening richten in een radio-interview Westlandse Omroep Stichting, 16-10-2002.
- Glastuinbouw moet beter inspelen op de maatschappij in een radio-interview Westlandse Omroep Stichting, 18-11-2002.

Leven met Water

Thema

Dit thema richt zich op drie hoofdonderwerpen:

1. Ruimte voor water. In het waterbeheer zal de komende jaren een paradigmaverschuiving plaatsvinden. Naast 'water keren' zal 'water accommoderen' een veel zwaarder accent krijgen. Hierdoor zal Nederland natter worden. De ambitie van dit (sub)thema is om de kansen die het nieuwe waterbeheer biedt voor landbouw, natuur en recreatie zichtbaar te maken.
2. Zoutwaterlandbouw en -natuur. De nieuwe strategie 'water accommoderen' leidt tot een toename van de verzilting in de kustgebieden en de diepe polders. De innovatie-opgave is zowel in Nederland als elders vormen van landbouw en natuur te ontwikkelen, die een duurzaam gebruik en beheer van verzilte gebieden mogelijk maken. Van zoetwater- naar zoutwaterlandbouw en -natuur.
3. Mari/aquacultuur. De belangrijkste benutting van aquatische biomassa wereldwijd is de visserij, gebaseerd op de principes van de jacht. Uitbreiding van de zeevisserij is om ecologische redenen geen optie. Maricultuur (de kweek van biomassa op zee) en aquacultuur (de productie van biomassa in gesloten zoet- of zoutwatersystemen) bieden op langere termijn meer perspectief. De ontwikkeling van deze mogelijkheden is de derde innovatieopgave binnen dit thema.

Projecten

1. Ruimte voor water

Innovatief waterbeheer in De Betuwe: Veerkrachtig water loont!

Dit interactief verkenningstraject moet leiden tot een of meer innovatieve pilots in De Betuwe. In dit project wordt aansluiting gezocht met de activiteiten van Wageningse instituten (o.a. Wageningen UR) en Delftse instituten (o.a. TU-Delft, IHE, WL). De afronding is voorzien in juni 2003.
Betrokkenen: Waterschap Rivierenland, de Provincie Gelderland, GLTO en het Gelders Landschap, DHV, CLM, DLV en TNO.

Community of Practice

Op initiatief van Habiforum is dit jaar overleg gevoerd over het gezamenlijk opzetten van een Community of Practice 'Ruimte voor water', die in 2003 daadwerkelijk van start zal gaan. Hierin wisselen participanten vanuit regionale praktijkprojecten kennis en ervaringen uit.
Betrokkenen: Habiforum, STOWA, RIZA en Nirov, participanten in praktijkprojecten.

ICES/KIS businessplan Ruimte voor water/Waarden van water

InnovatieNetwerk heeft in 2002 bijdragen geleverd aan het businessplan. De heer Blom, trekker van het thema

'Leven met water' van InnovatieNetwerk is tevens voorzitter van de stuurgroep die het businessplan heeft voorbereid. Ook bij de uitvoering van het businessplan wil InnovatieNetwerk een rol spelen. Daarbij zou in belangrijke mate kunnen worden voortgebouwd op de lopende projecten onder het thema 'Leven met water'. Uitvoerend hoofdaannemer van het plan wordt waarschijnlijk CUR.
Betrokkenen: UvW, RIZA, WL, TUD, CUR, ANWB, STOWA, Wageningen UR, TNO, Grontmij, IPO, DHV.

Watertafel

De waterleidingmaatschappijen hebben medio 2002 gezamenlijk het initiatief genomen om een Watertafel op te richten. De Watertafel heeft (voorlopig) als missie projecten te definiëren, te initiëren en uit te voeren die steunen op de afzonderlijke belangen van de deelnemers (marktpartijen en overheden) en die een duidelijke gemeenschappelijke meerwaarde (investeringen, financiering, opbrengsten) en maatschappelijke meerwaarde (duurzaamheid, meervoudig ruimtegebruik, ruimtelijke inrichting, veiligheid) hebben door onderlinge samenwerking bij de planvorming, inrichting, uitvoering en financiering. Andere organisaties kunnen desgewenst aanhaken bij dit initiatief. InnovatieNetwerk zal bevorderen dat er voldoende systeeminnovatieve projecten worden geïnitieerd.
Betrokkenen: Hydron, Hoogheemraadschap De Stichtse Rijnlanden, ANWB en InnovatieNetwerk, RWS, VROM, Natuurmonumenten, LTO.

2. *Zoutwaterlandbouw en -natuur*

Verzilting: landbouw en ecosysteemontwikkeling in Nederland

InnovatieNetwerk heeft in 2002 een consortium van DHV en CLM opdracht gegeven in de Nederlandse kustzone een aantal locaties te identificeren die zich lenen voor pilots op het gebied van landbouw en ecosysteemontwikkeling. Het betrof niet uitsluitend fysieke locaties maar ook het identificeren of vormen van netwerken die de problematiek herkennen en hier energie in willen steken. Dit heeft geresulteerd in een voorstel voor zes pilots.
Betrokkenen: DHV, CLM, LTO, kustprovincies.

Internationale contacten over verzilting en zoutwaterlandbouw

Ervaringen leren dat het concretiseren van intenties tot vernieuwende samenwerking in internationaal verband vaak een lastige en moeizame aangelegenheid is, vanwege de trage besluitvorming op het politieke en diplomatieke niveau. De activiteiten van InnovatieNetwerk hebben zich tot nu toe beperkt tot een brede agendering van de verziltingsproblematiek en mogelijke oplossingsrichtingen in internationale fora (EU, FAO, World Water Forum).

3. *Mari-/aquacultuur*

Ocean Farming – Duurzaam zeegebruik

De verkenning Ocean Farming – Duurzaam zeegebruik, die wordt uitgevoerd in samenwerking met Stichting Toekomstbeeld der Techniek (STT), is in 2002 flink gevorderd. Op basis van interviews met tientallen stakeholders en een Ontwerpatelier, waarin de inhoudelijke opzet van de verkenning werd getoetst met mensen uit het veld (6 februari 2002), is een projectplan opgesteld. In 2002 is een stuurgroep ingesteld en zijn een drietal Ontwerpgroepen van start gegaan. De ontwerpgroep De Rijke Noordzee ontwikkelt een Nieuwe Kaart van de Noordzee op basis van een visie op integraal en duurzaam gebruik. De ontwerpgroep Zeecultuurpark ontwikkelt een viertal ontwerpen waarin de karakteristieke natuur van estuariene gebieden en de productie van regionaal zeevoedsel (verder) verweven worden. De ontwerpgroep Aquaproductiepark richt zich ten slotte op een drietal ontwerpen van gesloten, geïntegreerde productiesystemen op land, waarin het voedselweb uit zee wordt nagebootst op een marien bedrijventerrein of een 'zeeboerderij' op land. In de ontwerpgroepen wordt relevante kennis uit verschillende hoeken en achtergronden samengebracht.
Betrokkenen: STT, Wageningen UR, TNO, Stichting de Noordzee, Nutreco, RIKZ, Waterbouw Innovatie Steunpunt (RWS), een aantal pionierende ondernemers op het gebied van mariene kweek en duurzame visserij, Waterloopkundig Laboratorium, Prins & Dingemanse, Expertisecentrum LNV, Fugro, Nuon, ECN, Ruimtelijk Plan Bureau, verschillende universiteiten.

Marine Park

Eind 2002 is door InnovatieNetwerk opdracht verleend aan onderzoekers en stedenbouwkundigen om één of meer innovatieve ontwerpen te maken voor een 'Marine Park', een agroproductiepark op zee of in een estuarien basin. De productie van voedsel en energie door aquatische organismen staat hierin centraal. Dit ontwerptraject wordt afgerond met een publicatie en een workshop. Deze ontwerpen en de ontwerpen van de verkenning Ocean Farming – Duurzaam zeegebruik worden op elkaar afgestemd (zie hierboven).
Betrokkenen: Wageningen UR, Ruimtelijk Planbureau, diverse stakeholders (via workshop).

Marktverkenning van producten uit mariene organismen

New Business Search en Development (NBS&D) heeft in 2002 het onderzoek naar de marktkansen van bepaalde toepassingen van mariene organismen afgerond. Mariene biotechnologie wordt weliswaar gezien als belangwekkend en belangrijk gebied voor innovatie, maar de belangstelling van deze bedrijven bleek te gering om nu reeds consortia te vormen die participeren in een vervolgfase. Derhalve is besloten om het onderwerp 'mariene organismen' voorlopig te handhaven op de agenda van InnovatieNetwerk in het kader van de toekomstverkenning Ocean Farming.
Betrokkenen: NBS&D, Wageningen UR, TNO, STT, Euroconsult, diverse bedrijven.

Duurzame ontwikkeling en aquacultuur

De kweek van vis in meer of minder intensieve systemen is wereldwijd sterk in opkomst. De vraag is of en hoe de verschillende systemen zich op duurzame wijze kunnen ontwikkelen. Daarbij gaat het met name om milieu, voedselveiligheid, ruimtegebruik, dierlijk welzijn en sociaal-economische effecten. Deze kwesties worden internationaal nog nauwelijks samenhangend bezien. InnovatieNetwerk heeft dit jaar een projectgroep geformeerd, die is belast met het nagaan van de haalbaarheid van de organisatie van de eerste internationale conferentie op dit gebied. Bij een positief resultaat zal deze conferentie worden gehouden in 2004.
Betrokkene: Wageningen UR.

ICES/KIS

Door InnovatieNetwerk is een bijdrage geleverd aan het ICES/KIS-programma 'Leven met Water'.
InnovatieNetwerk heeft zich een vooral gericht op de relatie water-landbouw-natuur, op Ocean Farming en verzilting. InnovatieNetwerk zal worden betrokken bij de uitvoering van het programma.

Rapporten

- Living with Water (Ruimte voor Water/Waarden van Water). ICES/KIS-3 Projectplan.
- Mariene Biotechnologie – Kansen voor nieuwe markten?, rapportnr. 03.2.038.
- Zilte perspectieven, rapportnr. 03.2.036.
- ICES/KIS 'Leven met water'.
- Projectplan Ocean Farming – Duurzaam zeegebruik, Stichting Toekomstbeeld der Techniek/InnovatieNetwerk Groene Ruimte en Agrocluster, Den Haag, E. Luiten, september 2002.
- Controverses rond kweek van vis in Nederland?, notitie geschreven in opdracht van Stuurgroep Technology Assessment van het ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij, Stichting Toekomstbeeld der Techniek, Den Haag, E. Luiten, september 2002.

Workshops

- Ontwerpatelier Ocean Farming, Den Haag, 06-02-2002.
- Workshop verzilting. DHV. Haarlemmermeer, 10-07-2002.
- Workshop watertafel, Utrecht, 29-10-2002.
- Ontwerpatelier met Studenten – Duurzaam gebruik van de Noordzee, in samenwerking met Van Hall Instituut, Leeuwarden, 24-05-2002
- Bijeenkomsten Ontwerpgroep De Rijke Noordzee. Diverse locaties, 12-09-2002, 07-10-2002, 11-11-2002.
- Bijeenkomsten Ontwerpgroep Zeecultuurpark. Diverse locaties, 06-09-2002, 27-09-2002, 08-11-2002.
- Bijeenkomsten Ontwerpgroep Aquaproductiepark. Diverse locaties, 03-09-2002, 01-10-2002, 14-11-2002.

Inleidingen

- Leven met Water. Ruimtelijk Planbureau Ontwerpatelier "Naar Zee", Den Haag, J. de Wilt en H. van Oosten, 05-03-2002.
- Opgaven voor watergerelateerd gamma onderzoek. Presentatie workshop gamma onderzoek water, Wageningen, J. de Wilt, 11-09-2002.

- Ervaringen met innovatief waterbeheer in de Betuwe. Spiegeldag Ruimte voor water, G. Blom, 22-11-2002.
- Ocean Farming – Duurzaam zeegebruik. Presentatie bij Probus Club, Rotterdam, E. Luiten, 14-05-2002.
- Ocean Farming – Duurzaam zeegebruik. Presentatie bij Kenniseenheid Dier, strategieontwikkeling Fish in Perspective, Wageningen UR, Wageningen, E. Luiten, 15-05-2002.
- Ocean Farming – Duurzaam zeegebruik. Presentatie bij WaterFront, forum voor natuur en techniek voor middellange-termijnonderzoek in de waterbouw, CUR, Gouda, E. Luiten, 21-05-2002.
- Ocean Farming – Duurzaam zeegebruik. Presentatie bij Rotary Club Schiedam, Schiedam, E. Luiten, 03-10-2002.
- Gastcollege voor het vak Socio-technische scenario's. Toekomstverkennen: een kijkje in de keuken. Studenten Techniek en maatschappij, TUE, Eindhoven, E. Luiten, 16-12-2002.

Artikelen

- Nederland – De eindeloze zee?. National Geographic Nederland-België, 11-2002.
- Ocean Farming: Droom die werkelijkheid kan worden. Interview met M. Scholten. Zaken in ZEE/EEZ (uitgave van de taskforce EEZ), 12-2002.

Radio/Tv

- Interview Eten uit zee. Radio West. Den Haag, E. Luiten, 16-05-2002
- Interview Kweek van kabeljauw. Wereldomroep. Hilversum, E. Luiten, 18-12-2002.

Lerende Netwerken

Thema

Het jaar 2002 stond wat betreft dit thema voor een groot deel in het teken van de voorbereiding van het Nationaal Knowledge & Competence Centre voor de Transities naar een Duurzame Samenleving. Zo luidt ook de ondertitel van dit ICES/KIS-3 (Bsik)-programma, dat begin 2003 voor beoordeling werd ingediend. InnovatieNetwerk is een van de oorspronkelijke initiatiefnemers. In het ingediende projectplan werken het Nationaal Initiatief Duurzame Ontwikkeling (NIDO) en het Kennisnetwerk Systeeminnovaties, bestaande uit een groot aantal universiteiten en kennisinstellingen, samen. Het programma richt zich op het oplossen van een aantal knelpunten die het proces van transities belemmeren:

- Een gebrek aan fundamentele kennis over transities en over de wijze waarop deze kunnen worden beïnvloed en gericht;
- Onvoldoende maatschappelijke factoren, die hun rol in systeeminnovaties en transities kunnen vervullen;
- Het ontbreken van een mechanisme om fundamenteel onderzoek naar transities te kunnen koppelen aan de praktijk, op een manier die leidt tot een synthese, waarmee transities richting gegeven kan worden;
- Onvoldoende mensen met de competenties om systeeminnovaties professioneel te faciliteren.

Naast het ontwikkelen van een fundamenteel transitieprogramma wordt een sterke verbinding gezocht met domeingerichte praktijkprogramma's. Zo wil NIDO/KSI participeren in praktijkprojecten en praktijkorganisaties en zich daarmee 'abonneren' op praktijkgeoriënteerd onderzoek. Daar worden onderzoeksvragen afgeleid uit de vragen van de verschillende praktijkorganisaties, bezig met transities in verschillende domeinen (zoals Kennisnetwerk Transitie Duurzame Landbouw). In het kennisnetwerk werken universiteiten samen uit Maastricht, Eindhoven, Twente, Amsterdam (VU en UvA), Delft, Rotterdam, Groningen, Wageningen, Utrecht en Tilburg, alsmede TNO en ECN.
De nieuw opgerichte Stichting NIDO/KSI zal het management van het programma verzorgen. InnovatieNetwerk hecht, ook vanuit de eigen taakstelling (het entameren van systeeminnovaties), een groot belang aan dit programma en zal hiermee dan ook zeker een hechte relatie willen onderhouden.

Andere activiteiten in het kader van Lerende Netwerken:

- Follow-up jaarconferentie: verkennen welke leerbehoeften vernieuwende ondernemingen hebben en op basis daarvan tot een actieprogramma komen;
- Interne leersessies: in samenwerking met SIOO is het interne leren, m.n. met betrekking tot proces en verwachte resultaten, bevorderd;
- Het leren van regionale projecten uit het verleden en van lopende projecten staat centraal in een aantal leertrajecten die InnovatieNetwerk heeft uitgezet;
- In juli 2002 heeft een internationale bijeenkomst van transitie-onderzoekers plaatsgehad waarin kennis over transities en systeeminnovaties en over het managen ervan werd uitgewisseld. RMNO en InnovatieNetwerk hebben deze meeting medegefinancierd. Een eindverslag wordt in 2003 verwacht.

Rapporten

- Een lerend netwerk met een levende case-base, J. Andringa, maart 2002, rapportnr. 02.3.020.
- Praktijk en theorie van transities. Verslag workshop 10 december 2001, G. Fonk, februari 2002, rapportnr. 02.3.025.
- Kennisontwikkeling ten behoeve van systeeminnovaties. Een visie vanuit de praktijk van een vernieuwingsorganisatie, A. Verkaik, februari 2002, rapportnr. 02.3.026.

Inleidingen

- Reactie InnovatieNetwerk op onderzoeksprogramma van het universitaire netwerk ‘Transities naar een duurzame samenleving’, tijdens bijeenkomst met wetenschappelijke onderzoekers en partijen die bij het initiëren en begeleiden van systeeminnovaties betrokken zijn, Utrecht, G. Fonk, 28-02-2002.
- Lunchlezing ‘Klavers en Margrieten’ in Staf InnovatieNetwerk over ervaringen bij DTO-KOV en follow-up acties, Den Haag, G. Fonk, 11-02-2002.
- ‘Duurzame Technologische Ontwikkelingen als aanpak voor systeeminnovatie’, presentatie in kader voortgang programma 348 ‘Nieuwe veehouderijsystemen’, Wageningen, G. Fonk, 15-02-2002.
- Strategic Niche Management, Boekpresentatie: ‘Experimenting for Sustainable Transport. The approach of Strategic Niche Management’. Bijeenkomst georganiseerd door Telos rond de presentatie aan de Technische Universiteit Eindhoven, Eindhoven, G. Fonk, 15-03-2002.
- Reactie op paper: ‘Learning for transition management through bounded social experiments’ van H. Brown, P. Vergragt and K. Green. International Workshop/expertmeeting ‘Transition to sustainability through system innovation’, Universiteit Twente, G. Fonk, 05-07-2002.

Communicatie en Beeldvorming

Een relatief jonge en pionierende organisatie als InnovatieNetwerk heeft op het gebied van communicatie als primaire opdracht om de identiteit van de organisatie te versterken en de bekendheid van de organisatie op te bouwen. Zowel identiteit en bekendheid zijn innig verweven met wat de organisatie wil en doet: grensverleggend vernieuwen.

In het jaar 2002 werd gefocust op de volgende activiteiten:

- Op 28 april werd een Jaarconferentie georganiseerd in de Beurs van Berlage te Amsterdam. De kern van het netwerk was aanwezig. Sleutelfiguren bij wie het gaat om vernieuwing uit de overheid, de kenniswereld, maatschappelijke organisaties en het bedrijfsleven waren aanwezig. De conferentie luidde de start in van het thema Transitie Duurzame Landbouw. Het verslag van deze conferentie werd breed verspreid in de kring van direct bij het thema betrokkenen en bij deelnemers aan verschillende andere conferenties over dit thema.

- Het Jaarverslag over de periode 2000-2001 geeft een ampel overzicht van de innovatie-ambities die binnen de verschillende thema’s worden nagestreefd, en van de projecten waarmee die ambities dichterbij worden gebracht. Het jaarverslag werd breed verspreid binnen het netwerk voor de uitbreiding en versterking ervan.

- Een netwerk bestaat bij de gratie van de omvang en van de intensiteit waarmee met de deelnemers wordt gecommuniceerd. Ruim 200 personen meldden zich via de website aan als geïnteresseerden/deelnemers. Ruim 50 reacties en informatieaanvragen werden via de site ontvangen. Het aantal ‘hits’ (elektronische zoekinstructies) van de site bedroeg in de eerste drie kwartalen ruim 100.000 per kwartaal. Dat betekent een vervier- tot vervijfvoudiging ten opzichte van dezelfde kwartalen in 2001. Toch werd de intensiteit van communiceren vanuit InnovatieNetwerk niet als hoog ervaren. Dat vindt z’n oorzaak in de grote verscheidenheid aan onderwerpen waaraan wordt gewerkt en de relatief prille fase van ontwikkeling waarin een groot aantal van de projecten in dat jaar verkeert.

- Om actuele ontwikkelingen beter en sneller te kunnen communiceren, werd gestart met het uitbrengen van zgn. Rich-mails: digitale nieuwsbrieven in de huisstijl van InnovatieNetwerk. Gedrukte versies hiervan werden verspreid naar potentieel belanghebbende organisaties.

- Een nieuwe corporate folder werd in voorbereiding genomen. Realisatie daarvan werd getemporiseerd in verband met de gedachtevorming over de focus van InnovatieNetwerk. De uitvoering ervan is voorzien in het tweede kwartaal van 2003.

- Publiciteit en media-aandacht zijn belangrijke voor het verkrijgen van naamsbekendheid. Voor verschillende projecten en onderwerpen werd actief de aandacht van de pers gezocht en gevonden. Zo kwam InnovatieNetwerk in de pers via het onderzoek naar de doorwerking van de MKZ-crisis alhoewel het, in het geweld van de aandacht voor de schokkende inhoud, niet eenvoudig bleek InnovatieNetwerk als initiërende partij in dit project zichtbaar te laten blijven.

- De samenwerking met verschillende redacties werd geïntensiveerd. Dit leidde tot de publicatie van artikelen in verschillende dagbladen en tijdschriften.

Financieel

Deze paragraaf geeft een overzicht van bestedingen van het beschikbare budget in het jaar 2002. Onderscheid wordt gemaakt tussen apparaatuitgaven (personeel en materieel) en programma-uitgaven. De programma-uitgaven zijn gespecificeerd naar thema.

Beschikbaar budget		€ 4,5 miljoen
Besteed:	Apparaat	€ 1,2 miljoen
	Programma	€ 3,1 miljoen
Totaal		€ **4,3 miljoen**
Overschot		€ 0,2 miljoen

Toelichting

Apparaatuitgaven

Aan apparaatskosten is in 2002 een bedrag uitgegeven van € 1.205.000, waarvan € 861.000 ambtelijk en overig personeel en € 344.000 materieel en overige kosten.

De materiële kosten betreffen vooral bureaukosten, reiskosten binnen- en buitenland, aanschaf automatiseringsappatatuur, en kleinere posten in verband met workshops en studies. Ook de kosten voor het bestuur (vergoeding voorzitter en leden Bestuur) worden onder materiële en overige lasten geboekt.

Programma-uitgaven

In totaal was in 2002 voor uitvoering van ons werkprogramma een budget beschikbaar van € 3,3 miljoen. Hiervan is € 3,1 miljoen besteed. Dit is inclusief de kosten in verband met ICES/KIS.

Op de volgende pagina is de verdeling van de uitgaven over de verschillende thema's aangegeven. Daarbij is de indeling in thema's aangehouden zoals die begin 2002 werd gehanteerd. In de loop van 2002 is besloten het aantal thema's terug te brengen. Het thema 'Energie, klimaat en natuurlijke grondstoffen' is als afzonderlijk thema geschrapt. De inslagthema's, uitgezonderd 'Regionale innovaties in de groene ruimte', worden beschouwd als overkoepelende aandachtspunten in de hoofdthema's, maar worden niet meer apart als thema aangemerkt. Deze gewijzigde thema-opzet weerspiegelt zich in de uiteindelijk gerealiseerde besteding van middelen.

Besteding 2002 per thema, begroting en realisatie

(inclusief kosten in verband met ICES/KIS)

Thema	Begroting (x 1.000 €)	Realisatie (x 1.000 €)
Dynamische Duurzame Delta (3D)	337	470
Regionale Innovaties	347	355
Agri Food Valley	357	420
Transitie Duurzame Landbouw (incl. Glastuinbouw)	777	1.110
Leven met Water	377	220
Lerende Netwerken	150	60
Communicatie en Beeldvorming	375	300
Energie, klimaat en natuurlijke grondstoffen	120	--
Sociaal-culturele dimensie van voeding en groene ruimte	175	120
Internationale dynamiek van de Nederlandse agrosector	P.M.	--
Vernieuwing van instituties en processen	175	20
Sleuteltechnologieën	23	--
Overig/Onvoorzien	87	25
Totaal programmabudget	**3.300**	**3.100**

Colofon

Uitgave
InnovatieNetwerk Groene Ruimte en Argocluster

Bezuidenhoutseweg 73
Postbus 20401
2500 EK Den Haag
0031 (0)70 378 56 53
secretariaat@innonet.agro.nl

www.agro.nl/innovatienetwerk

Tekst
InnovatieNetwerk en H. Steenhuis

Ontwerp en uitvoering
Drupsteen-Saelens, Zeist

Drukwerk
Klomp Grafische bedrijven bv, Soest